

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Ateliér arteterapie

Bakalárska práca

Využitie arteterapie v komunitnej práci

Vypracovala: Mgr. Karina Andrášiková

Vedúci práce: Mgr. Luboš Krninský, Ph.D.

České Budějovice 2019

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum

Podpis studenta

PodĎakovanie

Rada by som poĎakovala vedúcemu mojej bakalárskej práce Mgr. Lubošovi Krninskému, PhD. za dôležité pripomienky, ľudskosť, trpezlivosť, za podelenie sa o svoju odbornosť a skúsenosti. PodĎakovanie patrí mojim kolegom a kolegyniam v OZ Mládež ulice a OZ Stará jedáleň, s ktorými mám možnosť spolupracovať a ktorí sú mi inšpiráciou a oporou. VĎaka patrí OZ Art Aktivista za pozvanie do spolupráce, deťom, mladým ľuďom a rodinám z rómskej komunity v Sečovciach, ktorý mi dovolili byť súčasťou ich sveta. V neposlednom rade Ďakujem našim klientom – deťom, mladým ľuďom, rodinám a členom a členkám komunit, v ktorých spoločne budujeme miesto, kde sa môžeme rozvíjať a rásť.

Abstrakt

Bakalárska práca pojednáva o možnostiach využitia arteterapeutických techník a arteterapeutickej práce pri pôsobení v komunite v rámci komunitnej práce. Práca je rozdelená na teoretickú a praktickú časť. Obsah teoretickej časti je rozdelený na dve kapitoly. Prvá kapitola sa zameriava na teoretické východiská pri definovaní komunity. Zistíme v nej, čo sa za komunitu pokladá, kto ju tvorí, tiež to, ako ju viacerí autori vnímajú, rozdeľujú, aké sú jej znaky ale tiež to, prečo ich ľudia vytvárajú a aké prináša výhody pre jej členov. V tejto kapitole sa zaoberáme aj teóriami sociálnej psychológie so zameraním na dôležitosť budovania komunit pre rozvoj človeka. V druhej kapitole sa zameriavame na prepojenie komunitnej práce a arteterapie a toho, ako môže byť ich kombinácia vhodná pre rozvoj komunity. V praktickej časti bakalárskej práce bol realizovaný akčný výskum priamo v komunite. Cieľom bolo zistiť, či je možné aplikovať arteterapeutický proces v rámci práce v komunite a výtvarne spracovávať vybrané témy vzájomných vzťahov členov komunity, tému životného priestoru a tému budúcnosti. Zistili sme, že arteterapeutický proces je vhodný pri práci v komunite a je možné otvárať aj náročné témy, s ktorými komunita má problém a ich výtvarné spracovanie môže otvoriť priestor na ich reflexiu či spracovanie.

Kľúčové slová:

komunita, komunitná práca, komunitný rozvoj, komunitné organizovanie, sociálna zmena, arteterapia, arteterapeutická technika, identita

Abstract

This bachelor thesis is a description of the techniques and benefits regarding the combination of art therapy and community work. It is divided into two parts – theoretical and practical. There are two chapters within the theoretical section. Chapter one deals with the scopes of defining community. In this chapter we learn what traits make a community, who is a part of it and why we build them. In this chapter we focus on the theories of social psychology especially on the topics of community membership and its importance for their members. Chapter two illustrates how the process of combining art therapy and community work is useful for community development. In the practical part of the bachelor thesis was realized an action research in the community. The aim was to find out whether it is possible to apply the art therapy process within the community work and to artically select selected topics of mutual relations of the community members, the topic of the living space and the topic of the future. We have found that the art therapy process is suitable for working in the community and it is possible to open up the challenging topics with which the community has a problem and their art work can open up space for their reflection or processing.

Keywords:

community, community work, community development, community organizing, social change, art therapy, art therapy technique, identity

OBSAH

ÚVOD	7
TEORETICKÁ ČASŤ	9
1. Teoretické východiská pri definovaní komunity.....	9
1.1 Pojem komunita	9
1.2 Typy a znaky komunity.....	12
1.3 Človek a identita v komunite z pohľadu teórií sociálnej psychológie	17
1.3.1 Teória ego identity E. H. Eriksona.....	18
1.3.2 Teórie sociálnej identity podľa H. Tajfela (TSI).....	19
1.3.3 Teória identity ako sociálnej konštrukcie podľa Harrého	20
2 Prepojenie arteterapie a komunitnej práce	22
2.1 Pojem komunitnej práce.....	22
2.2 Projektívne – intervenčná arteterapia v komunitnej práci.....	24
PRAKTICKÁ ČASŤ.....	30
3.Analýza arteterapeutickej práce vo vybranej komunite	30
3.1 Komunita rómskej osady Hábeš, Sečovce, Slovensko a východisková situácia.....	30
4.Metodológia akčného výskumu	34
4.1 Všeobecný cieľ výskumu	35
4.2 Výskumné otázky.....	35
4.3 Výskumné metódy	35
5. Priebeh arteterapeutickej práce	36
6.Výsledky	40
7.Diskusia.....	58
8.Prínos pre prax	61
ZÁVER	64
POUŽITÁ LITERATÚRA.....	65
ZOZNAM OBRÁZKOV	68
PRÍLOHY	70

ÚVOD

Komunita je.....?

O spolunažívaní. Spleť pletí s vlastnou tvárou. Mýtus. Komunita je hladná. Aktívne susedstvo. Je to život. Komunita je o kamošoch. Bezpečie. Komunita je podstatné meno. Pohoda. Spoločne strávený čas. Súdržnosť. Spájanie za účelom podpory. Priateľstvo. Je to jedna veľká rodina. Solidarita a radosť. Komunita je kvalita. Keď sa máš na koho obrátiť. Ťahať za jeden povraz. Je v nej benefit. Skupina ľudí s rovnakým dobrým úmyslom. Komunita sú ľudia, ktorí si slúžia navzájom.

Tieto a mnohé ďalšie vyjadrenia sa objavili ako výsledok prieskumu medzi ľuďmi v Bratislave počas komunitného podujatia Dobrý trh, ktoré tú pravidelne organizuje občianske združenie Punkt (OZ Punkt, 2018). Takmer identicky pozitívne odpovede ľudí, ktorí sa pohybujú v jednom meste, často trávajú voľný čas na podobne ladených podujatiach, možno majú podobné záujmy, trápia ich klimatická zmena, chcú sa lokálne a zdravo stravovať, budovať susedské vzťahy a pomôcť rozvoju mesta. Na druhú stranu existujú komunity, ktorým, ak by sme položili rovnakú otázku, by odpovede napadli v inom, možno nie tak ideálnom svetle alebo by nedokázali odpovedať vôbec. Fungujú v istom spoločnom priestore, alebo ich spája niečo, čím tvoria celok. Avšak nedokážu sa vyhnúť náročným situáciám, konfliktom, nedorozumeniam alebo sú vytláčané na okraj či si odnášajú dôsledky nepochopenia alebo útlaku spoločnosti či štátu. Arteterapiu vnímame ako nápomocnú pri práci s jednotlivcami, rodinami či skupinami, nie tak často je spájaná s prepojením pri práci či rozvoji v komunite. Literatúry alebo poznatkov o tejto problematike je na Slovensku či v Čechách málo, ale v zahraničí, najmä v USA je arteterapia veľmi často využívaná a je etablovanou súčasťou práce s komunitami a v komunitách. Vďaka výtvárnemu prejavu členov rôznych komunit, subkultúr či etník dokážu spracovávať témy, ktoré sú pre nich silné nielen ako jednotlivcov, ale aj členov komunity, ktorej sú súčasťou. Existuje mnoho zaujímavých príbehov a príkladov dobrej praxe, kedy sa arteterapia využívala pri práci vo vojnových zónach, pri zmierovaní znepriatelených komunit (aj po vojne alebo na základe iných konfliktov) alebo ako metódu scitlivovania či zbližovania majorít a minorít (napríklad v rámci témy migrácie a ľudí na úteku) či na upozorňovanie na rôzne spoločenské problémy (téma bývania Rómov, chudoby, ľudských práv rôznych menšín). Vďaka arteterapií vzniká úžasný priestor na citlivú, bezpečnú, ale veľmi silnú komunikáciu aj medzi ľuďmi, ktorí by inak spolu viesť dialóg

nedokázali. Je to tiež možnosť ako poukázať na fenomén, ktorý komunitu zviditeľní, pomôže jej vyriešiť problém alebo zmeniť systém.

Bakalárska práca sa člení na teoretickú a praktickú časť a obsahuje štyri kapitoly.

V teoretickej časti sa zameriavame na zadefinovanie si základných východísk súvisiacich s komunitou, jej znakmi a špecifikami. Zaujíma nás najmä sociálna komunita a to prečo je pre ľudí členstvo v nej dôležité. Pokračujeme pojmom komunitnej (sociálnej) práce a jej jednotlivými druhmi v závislosti od potrieb komunity. V ďalšej kapitole sa stretieme s témou identity u jednotlivca s presahom do identity, ktorá vzniká v komunitách. Dozvieme sa, ako rôzni autori vnímajú identitu a ako ovplyvňuje fungovanie v komunite. V tejto časti sa zameriavame aj na prepojenie komunitnej práce s arteterapiou a jej cieľmi. Projektívne – intervenčná arteterapia je v mnohom využiteľná pri práci v komunitách a ponúka rôzne pohľady na to, čo sa v nich deje. Tu si predstavíme viaceré príklady z praxe, kedy sa podarilo prepojiť prácu s komunitou s arteterapeutickým procesom a technikami.

V praktickej časti sme zvolili metódu akčného výskumu, ktorý sme realizovali priamo vo vybranej komunite. Naším cieľom bolo zistiť, či je možné využívať arteterapeutický proces pri komunitnej práci a naše výskumné otázky sme orientovali na konkrétne témy budovanie vzťahov v komunite, témy životného priestoru a budúcnosti.

TEORETICKÁ ČASŤ

1. Teoretické východiská pri definovaní komunity

1.1 Pojem komunita

Známy poľsko – britský sociológ Zygmunt Bauman hovorí (2001, str. 7), že „slovo komunita vnímame pocitovo. Vyvoláva dobrý pocit, nech už slovo komunita znamená čokoľvek, je dobré mať komunitu, patriť do komunity.“ Ľudia podľa neho komunitu vnímajú ako niečo, kde si nie sú cudzí, vzájomne si rozumejú, môžu veriť tomu, čo počujú, sú v bezpečí a iba niekedy sú zmätení či vyvedení z miery.

V širšom ponímaní komunitu definuje Illustrated Oxford Dictionary (1999, in Pavelová, Tvrdoň, 2006, str. 10) pomocou siedmich vyjadrení:

- 1) *„všetci ľudia žijúci v určitej lokalite,*
- 2) *skupina ľudí určitého vierovyznania, profesie atď. (so spoločným znakom, napr. prisťahovalecká komunita),*
- 3) *spoločenstvo, podobnosť,*
- 4) *spojené vlastníctvo alebo záväzky (komunita tovaru)*
- 5) *súčasť vlastníctva (spoločenstvo majetku)*
- 6) *verejnosť,*
- 7) *ekol. skupina zvierat alebo rastlín, existujúcich alebo rastúcich spoločne v tej istej oblasti.“*

Vyššie uvedené potvrdzuje aj prieskum medzi deťmi a mladými ľuďmi, ktorí žijú v mestskej časti Bratislavy – Rača a ktorí boli súčasťou prieskumu potrieb, ktorý realizovalo občianske združenie Mládež ulice v roku 2017. Jeho výsledky spracovali v rámci Správy o stave mládeže v Rači a, o ktorej následne diskutovali aj na poli miestneho zastupiteľstva a snažili sa tak prispieť k skvalitneniu služieb pre mládež v tejto mestskej časti a zároveň dostali pojem práce a podpory mládeže do oficiálnych strategických dokumentov. Jednou z otázok, ktoré mladým ľuďom kládli bolo, čo im v rámci ich sídliska chýba. Najčastejšou odpoveďou bolo, že by chceli miesto, ktoré by bolo iba ich. Také, kde by mali pocit, že tam patria, kde môžu tráviť voľný čas a byť

s kamarátmi. Pri práci s klientmi mnohokrát zaznie, že túžia, aby niekam patrili, aby mali svoje miesto, boli v bezpečí, oceňovaní, mali možnosť o niečom rozhodovať a byť súčasťou niečoho či budovať vzťahy. Toto môže poskytovať komunita (OZ Mládež ulice, 2017). Komunita je často popisovaná a chápaná v súvislosti s vymedzením priestoru, najmä toho geografického. Takto ju vníma Strieženec (1996, str.97), ktorý hovorí, že pod týmto pojmom rozumieme špecificky územne ohraničenie, ktoré komunitu definuje. Tu sa uskutočňuje väčšina každodenných aktivít. Je to podľa neho lokálny útvar osídlenia a na lokálnom základe sa buduje sociálna jednotka, kde ľudia spolupracujú, vytvárajú život tak, aby bol naplnený a podieľali sa na spoločnej kultúre. Gusfield (1989), Glynn (1989), ale aj Heller (1989, in Halamová, 2001, str. 11) hovoria, že komunita sa dá chápať v dvoch rovinách. Tá prvá je komunita priestorová a teda, že je spätá s istým teritóriom a že teda vytvára geografickú predstavu o tom, čo je komunita – napríklad susedstvo či mestská komunita. Je určená istým vymedzením a teda hranicami a to napríklad ako mestská štvrť. Pri druhej rovine chápania komunity podľa týchto autorov sa dostávame k definícii komunity skôr na základe vytvárania medziľudských vzťahov medzi členmi či na základe ich záujmov či preferencií. Tu autori hovoria o komunite, že jej význam spočíva vo vzťahovosti, v komunite záujmu a, že v tejto komunite ide o kvality osobných vzťahov medzi ľuďmi a to bez ohľadu na lokalitu. Môže ísť o priateľov, ľudí s istými záujmami, presvedčeniami, niečím, čo ich spoločne k sebe viaže alebo ich spája či naopak rozdeľuje. Pri definovaní komunity v týchto dvoch rovinách to však neznamená, že sa vzájomne vylučujú.

Ak sa viac pozrieme na to, ako sa druhá rovina komunity, teda zameraná na vzťahy či záujmy, môže ešte definovať nájdeme viacero zaujímavých pohľadov.

„Komunita je miesto, kde človek môže získavať emocionálnu podporu, ocenenie a praktickú pomoc v každodennom živote. Takto definovaná komunita podľa Hartla (2008, in Matoušek, str. 253) poukazuje na to, že komunita prospieva budovaniu medziľudských vzťahov, posilňuje zručnosti človeka byť schopný pomoc poskytovať, ale ju aj prijímať a saturovať si potreby blízkosti, ocenenia či spolupatričnosti.

Na Hartlovu definíciu nadväzuje aj tá od Kellera (1996, str. 512), ktorý ju chápe ako *„sociálny útvar charakterizovaný jednak zvláštnym typom sociálnych väzieb vnútri, medzi členmi, jednak špecifickým postavením navonok v rámci širšieho sociálneho prostredia.“* Nie je úplne jasné, ako Keller definuje zvláštny typ sociálnych väzieb alebo špecifické postavenie navonok. To sa pokúsil viac špecifikovať spoločne

s Calhounom a Lightom (1994, in Gojová, 2006, str. 7) kedy tvrdia, že komunita nie je iba o tom, že žije v určitom priestore. Ide viac o to, že ľudia, ktorí ju tvoria majú a zdieľajú hodnoty, záujmy, ktoré majú spoločné, majú medzi vzťahy a interakcie, pocit blízkosti, solidarity a dôležité je, že tu vládne pocit „my“ teda pocit premýšľať o sebe ako o súčasť skupiny.

Skidmore a Thackerey v rámci Non-Violence Study Group (1998, in Levická, 2008, str.196) vymedzujú obsah pojmu komunita ako *„jednotku, ktorá je dostatočne veľká pre dosiahnutie politického vplyvu a dostatočne malá, aby mohli byť v nej realizované vzťahy ku každému jej členovi, pričom jej členovia disponujú dostatočnými zdrojmi pre vytvorenie alternatívnych inštitucionálnych opatrení.“* Práve v tomto chápaní slovu komunita môžeme vnímať, že komunita dokáže mať silu k dosiahnutiu istého cieľa, podpory vzťahov či budovanie alternatív pre ich spoločné fungovanie a skvalitňovanie komunity ako takej.

Ak sa pozrieme ešte viac do hĺbky pri definovaní vzťahovej komunity tak sa zdá byť zaujímavé porozumenie tejto témy podľa Shafferovej a Anundsenovej (1993, str. 10), ktoré ju popisujú ako spoločenstvo ľudí zdieľajúcich zážitky, kde vidíme závislosť na jeden druhom, prichádzajú so spoločnými rozhodnutiami, identifikujú sa ako časť niečoho väčšieho ako len na základe jednotlivých vzťahov, sú ochotní fungovať pre svoj vlastný rast a spokojnosť, ale aj pre rast a spokojnosť tých druhých.

V podobne ladenom duchu sa vyjadruje o komunite aj Peck (1997, in Halamová, 2001, str. 12), ktorá je podľa neho *„skupinou aspoň dvoch ľudí, ktorí sú bez ohľadu na rozdielnosti, ktoré sú medzi nimi, schopní transcendovať a oceňovať tieto rozdielnosti, čo ich uschopňuje efektívne a otvorene komunikovať a spolupracovať na dosiahnutí spoločných cieľov. Ako dôsledok mnohí členovia skupiny budujúcej komunitu prežívajú pocit svojej jedinečnosti a hlbkej spoločnej jednoty, ktorú veľmi zriedkavo alebo vôbec predtým necítili v iných skupinách – psychologický zážitok komunity.*

Definície komunit nám pomôžu lepšie porozumieť o čom hovoríme, ak hovoríme o skupine, menšej či väčšej, ľudí, ktorých niečo spája a toto spojenie im pomáha a motivuje ich udržiavať túto skupinu – komunitu pri živote. Zároveň však každá komunita má svoje špecifiká, niečím sa od tých ostatných odlišuje. Má svoje znaky a tie potom vytvárajú rôzne typy komunit, ktoré rôzni autori vnímajú podľa rôznych kritérií.

1.2 Typy a znaky komunity

Bližšie porozumieť tomu, čo presne pojem komunita znamená nám pomôžu znaky či charakteristiky, ktoré viacerí autori sformulovali na základe rôznorodých faktorov – podľa lokality (Strieženec, 1996), na základe sociálnych väzieb či vzťahov (Peck, 1995), na základe preferencií, či záujmov, ktoré komunita chce naplňať (Bidle, Bidle, 1965), ale tiež na základe toho ako ju vníma sociológia (Calhoun, Light, Keller, 1994) či psychológia (Matulay, Matulayová, 1998), tiež so zreteľom na princíp spolupatričnosti či solidarity (Bauman, 2006) alebo tiež tak, aby sa dokázali naplňať účely komunitnej či sociálnej práce (Coulshed, Orme, 1998).

Medzi veľmi často používané znaky komunity patria tie, ktoré naformuloval J. W. Gardner (1999, str. 254):

- *„komunita je rôznorodou jednotkou*
- *má spoločný základ zdieľaných hodnôt*
- *vyznačuje sa vzájomnou starostlivosťou, dôverou a tímovou prácou*
- *má rozvinutú efektívnu vnútornú komunikáciu*
- *uľahčuje ľuďom účasť na verejných veciach*
- *vytvára vlastnú identitu, zámery*
- *vytvára si vnútorné a vonkajšie väzby*
- *vychováva, je schopná odovzdať hodnoty i formy ďalšej generácii*
- *je otvorená do budúcnosti*
- *má vyvážené inštitucionálne usporiadanie“*

Môžeme teda zhrnúť tieto znaky ako komplexne nazeranie na komunitu v zmysle toho, že ide o zoskupenie ľudí s rôznorodým pozadím a príbehmi, ktorí zdieľajú isté hodnoty, budujú medzi sebou vzťahy postavené na dôvere, komunikujú spolu na základe nimi vytvoreného spôsobu, majú vlastnú identitu aj väzby, pričom táto komunita je určená pre rozvoj hodnôt aj pre ďalšie generácie a otvorená do budúcnosti a panuje tu isté usporiadanie. Bauman (1996, str. 74) medzi znaky komunity radí faktory, ktoré ľudí v nej zjednocujú a ktoré sú dôležitejšie a silnejšie ako všetko ostatné, čo by ich mohlo oddeľovať, ďalej tiež, že rozdiely medzi jej príslušníkmi sú v porovnaní s esenciálnymi až pohlcujúcimi podobnosťami iba nedôležité či nevýznamné. Znakom komunity je, že sa o nej premýšľa, ako o prirodzenej jednotke. Bauman hovorí, že komunita (1996, str. 47) funguje na princípe spolupatričnosti a solidarity. Človek je v nej rád, je jeho pravým

domovom a tak isto ako svoj domov tak aj hranice komunity je treba si obrániť. Napriek zložitým veciam sa v komunite vždy nájde riešenie a ľudia v nej v prípade núdze vždy môžu počítať so vzájomnou pomocou. Komunita vytvára upokojujúci pocit bezpečia, ktorého ohrozenie by bolo rozpoznané zavčas a ľudia v nej („my“) spoja sily a vysporiadajú sa s ním

Zaujímavý je pohľad Coulshedovej a Ormeovej (in Pavelová, 2006, str. 15), ktoré ako sociálne pracovníčky v publikácii *Social work practice* na dôležité znaky komunity potrebné pre efektívnu prácu s komunitou nahliadajú ako na „*miesto mobilizácie ľudí na vytváranie sociálnych zmien, ktoré môžu byť auto – organizované, tiež ako jednotku ľudí, ktorá môže riadiť dostatočné zdroje na vytváranie alternatívnych inštitucionálnych opatrení a ako na jednotku na analýzu, ktorá identifikuje zdroje a materiálne podmienky určujúce sociálne vzťahy*. Práve vo vyššie uvedenom poňatí typických znakov komunity, ktorá je pripravená k svojmu rozvoju a posunu môžeme vnímať silný akcent na seba-mobilizáciu. Dôležitá je motivácia členov komunity k zmenám a riešeniu prípadných problémov, ktoré v nej môžu nastať. To by sa malo diať vlastnými silami či za podpory a sprevádzania komunitných či sociálnych pracovníkov.

Jarvis (1999, in Hartl, 1997, str. 24) uvádza päť základných vymedzení, ktoré definujú komunitu „*ako skupinu ľudí, ktorí spoločne žijú alebo pracujú, ako akúkoľvek geografickú oblasť, v ktorej žijú ľudia, ako vzájomnú interakciu medzi ľuďmi, ktorí v tejto oblasti žijú, ako vzdelávaciu činnosť skupiny ľudí, ktorí sa vzdelávajú v mimoškolských inštitúciách, a ako ideálne usporiadanie ľudí, ktorí žijú a pracujú v dokonalej harmónii*“.

Na základe vyššie uvádzaných znakov komunity je možné vytvoriť typológie komunit a tak ľahšie začleniť a rozdeliť to ako vznikajú či za akým účelom boli vytvorené. Existujú mnohé typy komunit a tie sa vzájomne odlišujú podľa toho, koľko majú členov, či ako sa tvoria či udržiavajú vzťahy, tiež na základe záujmov, demografie, sociálneho zloženia alebo spôsobom fungovania v komunite. Viacerí autori sa zhodujú na nasledujúcich typoch komunit.

Pavelová a Tvrdoň (2006, str. 17) rozdeľujú typy komunity takto:

*„z hľadiska sociálnych väzieb medzi ich členmi,
z hľadiska genézy ich vývoja,
z hľadiska ich cieľa.“*

Komunity z hľadiska sociálnych väzieb medzi ich členmi podľa Cousedovej a Ormeovej (1998, in Pavelová, Tvrdoň, 2006, str. 17) sa delia nasledovne. Komunita ako lokalita, kde synonymom pre komunitu je miesto. Autorky hovoria, že od členov komunity sa vyžaduje participácia na veci verejných, na spoločnom fungovaní, pocit lojality k tomuto miestu a k ostatným obyvateľom. Budujú sa tu vzťahy, ktoré nemusia byť nevyhnutne iba pozitívne, názory ľudí sa vzájomne ovplyvňujú. Tieto vzťahy vytvárajú sieť sociálnych väzieb, ktoré sú formálne aj neformálne a ktoré majú potenciál na mobilizáciu členov komunity a zároveň na kolektívne reakcie a to vytvára význam komunity.

Záujmové komunity vznikajú preto, lebo ľudia si budujú vzťahy aj mimo ohraničeného geografického miesta. Ide o také vzťahy, ktoré vznikajú na základe spoločných záujmov, preferencií, práce ale taktiež to môžu byť vzťahy, ktoré sa budujú na základe spoločného sociálneho znevýhodnenia (zdravotné postihnutie, ochorenie a pod.)

Žilová (2003, str.6) hovorí, že komunita z hľadiska sociálnych väzieb medzi členmi sa delí na sídelnú a duchovnú. Členovia **sídelnej komunity** „*majú charakteristické citové, intelektuálne a kultúrne vzťahy s ostatnými členmi komunity, majú konkrétne vzťahy k miestu bydliska, môže ich viazať spoločný osud, pozitívne aj negatívne životné situácie, majú podobné a často zhodné etické normy a hodnoty a sú v podobnej ekonomickej situácii a na konkrétnej spoločenskej úrovni.*“ Duchovná komunita je novým typom komunity v rámci postmodernej spoločnosti a v rámci nej môžeme hovoriť, že sociálne pozície nepodliehajú hierarchií. Od sídelnej komunity sa duchovná komunita líši v tom, že „*členovia komunity sú duchovne spriaznené osoby, udržujú vzájomný kontakt, ktorý nie je podmienený osobným kontaktom (osobným stretávaním sa členov komunity), môžu (ale nemusia) byť viazaní na lokalitu, priestorovo vzdialení, intelektovo, kultúrne a spoločensky na jednej úrovni.*“ Ak hovoríme o **duchovnej komunite** nemusí (ale môže) ísť nevyhnutne o spojenie spirituality či o religiózne pozadie takejto komunity. Myslí sa tým skôr priestor, kde člen komunity – jednotlivec môže nájsť miesto, do ktorého patrí, naplní si potreby spolubytia, a kde sa aktívne zúčastňuje a participuje na rozvoji komunity. V takejto forme o duchovnej komunite premýšľa aj Peck (1997, in Halamová, 2001, str. 43) ktorý hovorí, že „*je to skupina dvoch alebo viacerých ľudí, ktorí sú bez ohľadu na svoj pôvod, minulosť, ideológiu, vek, rasu, pohlavie, sexuálnu orientáciu alebo politickú príslušnosť, schopní akceptovať, transcendovať a oceňovať svoje rozdielnosti, čo ich uschopňuje komunikovať efektívne*

a otvorene, spolupracovať na dosiahnutí cieľov, ktoré boli stanovené pre spoločné dobro. Ako dôsledok mnohí členovia skupiny budujúcej komunitu prežívajú pocit svojej jedinečnosti a hlbokej spoločnej jednoty, ktorú veľmi zriedkavo alebo vôbec predtým necítili v iných skupinách.“ Hovorí tiež, že skutočné aspekty komunity sú vzájomne prepojené vo vzťahu a to tak, že žiadny neexistuje bez druhého. Prelínajú sa, tvoria sa a budujú navzájom. Peck (1995, str.46) pomenoval, že pre takýto typ komunity sú veľmi dôležité vše-obsažnosť, oddanosť a konsenzus.

Komunity z hľadiska genézy ich vývoja pomenoval Petrusek (1996, in Pavelová, Tvrdoň, 2006, str. 20) ako „*tradičnú, historicky prechodnú, súčasnú a postmodernú komunitu.*“ Keller (1993, str. 12) **tradičnú komunitu** definoval ako sociálny útvar, ktorý nezávisel až tak veľmi od širšieho prostredia a v rámci ktorého človek prežíval väčšinu časť svojho života tak, aby si dokázal naplniť svoje potreby. Dopĺňa ho Warren (1993, in Gojová, 2006, str. 9), ktorý takéto komunity definoval podľa funkcií, ktoré dovoľovali ľuďom naplňovať ich potreby ako produkcia, distribúcia, spotreba, socializácia, sociálna kontrola, sociálna participácia, vzájomná podpora.

Podľa Veľkého sociologického slovníka (1996, str. 513) tradičná komunita mala niekoľko znakov. „*Bola priestorovo jednoznačne vymedziteľná, ľahko odlišiteľná od ostatných komunít. Jej príslušníci boli prepojení rôznymi príbuzenskými vzťahy (rozvetvené rodiny mali značný význam pre vnútornú organizáciu komunity). Boli schopné uspokojiť v princípe všetky potreby svojich členov a to prevažne z vlastných zdrojov. Vystupovali často ako mocensky suverénne celky, a to ako voči svojim členom tak aj navonok a zo spoločného života v jej rámci plynula určitá príbuznosť hodnotovej orientácie členov.*“

Postupom času a s rozvojom modernej spoločnosti sa charakter komunít menil a znaky tradičnej komunity sa vytrácali. Formovali sa komunity, ktoré boli postavené na iných princípoch tak, aby dokázali naplňovať potreby svojich členov vzhľadom na meniace sa podmienky a nároky modernej spoločnosti.

Historicky prechodná komunita je podľa Pavelovej a Tvrdoňa (2006, str. 21) „*hospodársky a sociálne sebestačná, ale mocensky je závislá.*“ Tieto komunity vznikali po vzniku modernej štátnej moci. Ďalej definujú **súčasnú komunitu**, kde patria napríklad mestské, predmestské lokality či dedinské a, ktoré už nie sú sebestačné, avšak viac či menej dokážu naďalej naplňovať potreby svojich členov.

Veľmi aktuálnym typom v spoločnosti je **postmoderná komunita**, ktorú definujú viacerí sociológovia aj na základe toho, ako ju ovplyvnila urbanizácia či zmena

životného štýlu ľudí alebo celkové zmeny v spoločnosti ako takej. Tieto procesy so sebou priniesli stratu istôt, ktoré boli silno saturované v tradičnej komunite medzi členmi rodiny či príbuznými. Burkett (2001, in Gojová, 2006, str. 14) hovorí, že *„reakciou na tieto procesy môže byť túžba po znovuobjavení komunit, ktoré boli stratené v anonymnej spoločnosti.“* Pavelová, Tvrdoň (2006, str. 21) preto postmodernú komunitu v tomto kontexte chápu tak, že je vytváraná ľuďmi, ktorí zmýšľajú podobne, sú duchovne spriaznení. Nie je tu nutná mocenská autonómia, sociálna alebo hospodárska sebestačnosť ale ani vymedzenie geografickej lokality. Takúto komunitu teda môžeme chápať ako priestor, v ktorom sa jej členovia rozhodli byť na základe ich vlastnej preferencie, záujmu, túžby niekam patriť či participovať či si napĺňať aspirácie. *Komunity z hľadiska ich cieľa*, kde členom ide práve o nimi stanovený cieľ Žilová (2003, str. 8) ich delí na **regionálne, duchovné, občianske komunity** kde *„väčší alebo menší počet ľudí spojených jedným cieľom a záujmom, ktoré sa organizovanie stretávajú a vyvíjajú aktivity smerom na dosiahnutie cieľa. Nie sú medzi nimi nevyhnutné intenzívne interakcie, ani spoločné obývaný región a nemusia byť duchovne spriaznené.“* Ako príklad môžeme uviesť občianske komunity, ktoré majú záujem o zmenu v spoločnosti sprevádzané demonštráciami alebo o zmenu na pracovisku (odbory), združenia ochranárov a pod. *„Cieľom občianskej komunity môže byť tiež každodennosť v zmysle susedské spolunažívania bez iného centrálného cieľa.“* Ďalej sú to komunity **terapeutické**, pričom tento typ komunity je *„vymedzený vo dvoch významoch. V širšom zmysle ako špecifická forma organizácie liečebnej inštitúcie, alebo v užšom zmysle slova ako liečebnú metódu.“* Túto metódu definuje Hartl (1997, in Žilová, 2003, str. 8) ako prístup, ktorý využíva dynamiku malej skupiny a väčšieho spoločenstva, kde na reštrukturalizáciu klientovej osobnosti pracuje sám klient, malá skupina aj komunita, do ktorej patrí. Do tohto delenia môžeme zaradiť aj **komunitu s potrebou spoločenskej intervencie** podľa Pavelovej a Tvrdoňa (2006, str. 22), kedy komunita je nielen definovaná regiónom, ale aj výraznou (zväčša) negatívnou, spoločensky neočakávanou situáciou, napríklad vysoká nezamestnanosť, drogová závislosť. Vzniká tak potreba prívlastku tejto komunity, ktorý by prinášal nutnosť riešenia daného problému.

Znaky komunit nám dovoľujú lepšie porozumieť vzniku, usporiadaniu a prebiehajúcim procesom vo vnútri komunit. Aj na základe toho vieme komunity rozdeliť na jednotlivé typy a tak získať komplexnejší pohľad na túto problematiku. Ak sa však chceme ponoriť ešte hlbšie a rozumieť najmä jednotlivým vzťahom, miestu človeka

v komunite, ale najmä benefitom, ktoré z nej preňho vyplývajú tak dáva zmysel sa pozrieť na to, ako človeka v komunite vníma sociálna psychológia a jej jednotlivé teórie. Pre potreby tejto práce sa zameriavame na teórie identít, ktoré vysvetľujú rozvoj človeka ako člena komunity. Zaujímavé sú aj teórie skupinovej identity a to, ako tie vplývajú na človeka a jeho pôsobenie vo vnútri komunity či navonok vo vzťahu k ostatným komunitám.

1.3 Človek a identita v komunite z pohľadu teórií sociálnej psychológie

Človek počas života rieši témy svojho bytia a toho, kým v skutočnosti je. Snaží sa nájsť odpovede na otázky „Kým som?“ „Kým budem?“ „Kam smerujem?“ „Aký je môj zmysel či poslanie?“. Sociálna psychológia sa týmito otázkami a hľadaním odpovedí zaoberá tiež. Mnohí autori otázky identity a jej budovania skúmali a snažili sa objasniť jej záhady. Medzi prvých autorov teórií o identite patrí nepochybne E.H Erikson (1956, 1968), neskôr na jeho prácu nadviazal J. E. Marcia. Obaja psychológovia sa identitou zaoberali najmä z pozície zamerania sa na individuum, človeka a jeho osobnosť. Ondrušková (2006, str. 52) hovorí o koncepciách identít *personálnych*. Postupom času a zmenami v spoločnosti, kedy sa autori pri výskume identít zamerali aj na miesto človeka v sociálnej skupine či komunite sa stretávame s pojmom koncepcií identít *sociálnych*. Tieto teórie sa viac zaoberajú miestom človeka v sociálnom a kultúrnom kontexte, jeho prežívaním v nich a vplyvmi, ktoré tieto kontexty majú naňho a budovanie jeho identity. Hovoríme napríklad o teóriách sociálnej identity podľa Strykera (1980), veľmi významnou teóriou je teória sociálnej identity podľa H. Tayfela (1981) či teória identity ako sociálnej konštrukcie R. Harrého (1994). V súčasnej spoločnosti sa tvoria ešte modernejšie teórie identít prepojené s teóriami feminizmu, rodovej identity, etnickej príslušnosti, politických teórií či teórií sociálnej podpory. Pre potreby tejto práce a jej praktickej časti sa zameriame najmä na teórie E.H. Eriksona, H. Tayfela a R. Harrého. V praktickej časti sa tiež vzhľadom na výber cieľovej skupiny, v ktorej sme realizovali arteterapeutický proces zameriame na prepojenie etnickej identity ako súčasť sociálnej identity.

1.3.1 Teória ego identity E. H. Eriksona

Nemecký psychológ Erik H. Erikson (1902 – 1994) pri koncipovaní svojej teórie ego identity vychádzal zo psychoanalýzy, ale zároveň preňho bolo podstatné do tohto konceptu dávať dôraz aj na konštruktívnu a psychosociálnu podstatu identity. Výrost a Slaměník (1997, str. 213) hovoria o tom, že Erikson (1968) rozlišoval medzi dvoma pojmami – ego identitou a self identitou. Ego identitu vnímal ako „*narastanie istoty, že vlastná schopnosť udržať vnútornú rovnakosť a kontinuitu sa rovná schopnosti udržať vlastný zmysel rovnakosti a kontinuity pre iných.*“ V jednoduchosti by sme mohli jeho slová chápať ako schopnosť človeka udržať si svoju vlastnú vnútornú integritu tak, aby túto schopnosť tak isto vnímali aj ostatní ľudia. Self identitu zase Erikson pomenúva ako „*aspekt aktívneho hodnotenia, výberu a organizácie sebavnímania.*“ Čiže schopnosť človeka sebareflexie a hodnotenia samého seba.

Pre teóriu ego identity a pre budovanie identity ako takej sú kľúčové tri fenomény tak, ako ich popisuje Ondrušková (2006, str. 53) a to kríza *identity*, *inštitucionalizované moratórium* a *boj medzi egom a super egom* o dominanciu v osobnosti. Výrost a Slaměník (1997, str. 213) sem priradujú aj *stupne hodnotovej orientácie*.

Erikson (1968) hovorí, že v rámci *krízy identity* sa v každom psychosociálnom stupni vývinu nachádza napätie medzi dvoma pólmi – dosiahnutie ego identity alebo konfúzia identity. Je to obdobie hľadania a tápania čiže krízou identity.

Inštitucionalizované moratórium hovorí o čase, kedy „*spoločnosť poskytuje jedincovi, aby si vytvoril životaschopnú identitu. Spoločenské inštitúcie umožňujú adolescentovi experimentovať s hodnotami a skúšať si roly dospelého.*“

Boj medzi egom a superegom o dominanciu v osobnosti sa vyznačuje tým, že čím je ťažší, tým je náročnejšie aj obdobie krízy identity.

Stupne hodnotovej orientácie rozdeľuje Erikson (1968) na tri:

- pre morálne štádium čiže absolútna viera v autoritu (zodpovedá uvažovaniu detí)
- ideologické štádium je obdobím adolescence, kedy sa človek rozhoduje, ktorá „pravda“ bude dominovať v jeho živote a to sa deje v procese asimilácie rôznych, často protichodných, zdrojov autority pri rozširujúcom sa sociálnom prostredí adolescenta.

- Etické štádium v dospelosti kedy prichádza fáza uvedomenia si, že človek je zodpovedný za svoje správanie a skutky a, že je v istom zmysle zodpovedný za celé ľudstvo.

Erikson (1968) sa vo svojej teórii zameril na človeka vo svojej podstate a ako ten v procese socializácie buduje svoju osobnosť a svoju identitu. To je nepochybne dôležitý predpoklad, aby potom dokázal fungovať v živote ako plnohodnotná dospelá bytosť, zároveň však tiež, aby dokázal budovať vzťahy a vedel byť súčasťou skupiny a teda komunity. Na tento pohľad sa viac zamerali teórie identít z pohľadu medziskupinového správania a vzťahov.

1.3.2 Teórie sociálnej identity podľa H. Tajfela (TSI)

Sociálny psychológ Henri Tajfel (1919 – 1982) sa zaoberal teóriami sociálnej identity v kognitívnej sociálnej psychológii medziskupinového správania a medziskupinových vzťahov. Priniesol tým originálny pohľad na problematiku budovania identít. Vo svojej teórii sa snažil zamerať na skúmanie vzťahov v skupinovom procese a na ich vplyv na budovanie identity.

Výrost, Lovaš a Bačová (1993, str. 96) spomínajú J. C. Turnera, ktorý doplnil teórie Tajfela o ďalší element a teda prechod od kognitívneho vnímania sociálnej skupiny ku pojmom štruktúry seba, vzájomných vzťahov kategorizácie a sociálneho porovnávanía.

Teória sociálnej identity rozlišuje v rámci charakteristiky pojmu „ja“ 1. *„personálnu identitu ako presvedčenie o svojich zručnostiach, schopnostiach a vlastnostiach ako jedinca“* a 2. *sociálnu identitu* definovanú ako *„aspekt seba pojmu jedinca odvodený od poznania svojho členstva v sociálnej skupine/skupinách spolu s hodnotou a emocionálnym významom spojeným s týmto členstvom“* (Tajfel, 1981 in. Výrost, Slaměnik, 1997, str. 216). Tajfel vysvetľuje, že človek prirodzene túži a je motivovaný si budovať a udržať si vysoké sebahodnotenie a to tak osobné ako aj skupinové. Teórie personálnych identít sa viac zameriavajú na proces udržania si pozitívnej osobnej identity, avšak teórie sociálnej identity sa viac prikláňajú k skúmaniu motívov udržania si pozitívnej sociálnej identity. Výrost, Lovaš a Bačová (1993, str. 97) vysvetľujú predpoklad, že

keď „*ľudia čelia ohrozeniu svojej sociálnej identity, snažia sa ju udržať vytvorením priaznivého výsledku porovnania svojej vlastnej skupiny s inými, cudzími skupinami. Jednotlivci diskriminujú alebo znižujú hodnotenie členov iných skupín vo vzťahu k členom vlastnej skupiny tak, aby pri porovnaní vyznela ich skupina priaznivo.*“ Tento proces Tajfel s Turnerom (1982, in Výrost, Zel'ová, Lovaš, 1996, str.144) nazvali sociálnou kategorizáciou, kedy je náš svet rozdelený do rôznych tried a kategórií. Na základe tohto procesu sa zaraďujeme do sociálnych kategórií. Do niektorých človek chce patriť a sám sa do nich aj umiestňuje a z iných sa zase vyčleňuje. Sociálnu identitu tak potom môžeme charakterizovať ako „*súhrn všetkých sociálnych identifikácií používaných človekom na charakterizovanie seba samého – obrazu o sebe.*“ Tento proces je ešte konkretizovaný ako seba-kategorizácia. Na základe neho vznikajú v skupinách medziskupinová kohézia, dynamika a rôzne druhy diferenciacie a začleňovania. Jenkins (2008, str. 112) hovorí, že spoločnosť je štruktúrovaná a organizovaná na základe nerovnosti pri prerozdeľovaní moci a zdrojov. Ide o preklad sociálnych kategórií do zmysluplných referenčných skupín, ktoré sú ovplyvňované „sociálnymi štruktúrami“ alebo vytvárajú individuálne správanie. Teórie sociálnej identity sa zameriavajú na to, ako sa kategórie stanú skupinami, s dôrazom na dianie medzi skupinami. Sociálna kategorizácia generuje sociálnu identitu, tá vytvára sociálne porovnávanie, ktoré spôsobuje pozitívne alebo negatívne sebahodnotenie. Univerzálne druho špecifické procesy sú mediátorom medzi sociálnymi kategóriami a individuálnym správaním: kognitívne zjednodušovanie, porovnávanie a hodnotenie, a hľadanie pozitívneho sebavedomia. Tieto procesy robia skupiny životaschopnými.

1.3.3 Teória identity ako sociálnej konštrukcie podľa Harrého

Horace Romano Harré (1927), viac známy ako Ron Harré je britský filozof a psychológ, ktorý rozvinul teóriu identity ako sociálnej konštrukcie. Táto vychádza z ucelenej psychologickéj koncepcie – diskurzívnej psychológie. Za princíp tohto smeru pokladá Harré (2001) diskurz, ktorý vysvetľuje ako konverzáciu, vyjednávanie ako výmenu informácií a prezentovanie seba a svojho prostredia. Ondrušková (2006, str. 54) popisuje túto konverzáciu ako proces, kedy jednotlivci „*nielen tvoria a udržiavajú sociálne interakcie, ale tiež konštruujú svoje osobnosti*

prezentáciou seba a vysvetľovaním svojich akcií.“ Ide teda o to, ako sa človek v spoločnosti, pred ostatnými ľuďmi prezentuje, ako hrá svoje sociálne role a ako cez tento proces vysvetľuje samého seba a svoju existenciu. V rôznych situáciách hrá rozličné hry – a teda prispôsobuje svoje sociálne identity podľa povahy situácie, v akej sa nachádza. Výrost a Slaměník (1997, str. 220) hovoria o prezentovaní sa pred ostatnými nosením „masky“, ktorú si volíme a nosíme. Skutočné ja a maska – persona sa zrejme líšia, avšak nemôžeme ich úplne oddeliť v procese hrania rolí v rôznych životných situáciách – hrách. Harré (2001) v tejto súvislosti používa termíny *individuálna sociálna bytosť* (maska – persona, moja hraná rola) a *personálna bytosť* (moje skutočné ja, vlastný vnútorný zmysel bytia). Rozpor často nastáva v momente, kedy si človek uvedomí, že jeho vnútorný zmysel bytia je iný ako to, ako sa prezentujú na verejnosti.

Harrého (1983, in Výrost, Slaměník, 1997, str. 220) zaujíma nie samotná osobnosť a jej aktivity, ale vysvetlenia osobnosti a jej aktivity a sú podľa neho najdôležitejšie, pretože odhaľujú skutočné jadro konštruktového systému, z ktorého sa „ja“ skladá. V teórii identít ako sociálnych konštruktov je stredobodom pozornosti osoba ako kultúrny artefakt a nie osoba ako prirodzený objekt. *„Personálne konštrukty nie sú produktom jednotlivca – sú vyvinuté kolektívne v sociálnej komunikácii. Osoba je bytosť, ktorá sa „naučila teóriu“ a organizuje podľa nej svoju skúsenosť.* Tento koncept neuznáva žiaden psychologický „majetok“, ktorý niečo hovorí o tom, čo znamená „ja“. Existujú iba „teórie“ a isté naše presvedčenie, čo to vlastné znamená byť takým „ja“.

Teórie sociálnej psychológie o fungovaní skupín a komunit, o možnostiach jej členov na vlastný seba-rozvoj a ich pôsobenie vo vnútri ale aj navonok komunity smerujúcej k jej zotrvaniu sú dôležitou podstatou toho, aby sme pochopili procesy, ktoré sa v komunite dejú. Môžeme povedať, že aplikačnou formou definícií a teórií v praktickej rovine môže byť komunitná práca, sociálna práca či iná forma podpory a sprevádzania profesionála v čase, kedy si komunita nevie pomôcť sama.

2 Prepojenie arteterapie a komunitnej práce

2.1 Pojem komunitnej práce

Komunita sa chápe ako skupina ľudí, ktorá môže (ale nemusí) žiť na geograficky ohraničenom území, má medzi sebou vybudované vzťahy, ktoré sa snaží udržiavať. Jej členovia si v nej naplňajú potreby a komunita vzniká a funguje na základe nejakého cieľa či zmyslu. Ak by komunity dokázali pracovať a rásť takýmto spôsobom dá sa tvrdiť, že by boli ideálnym prostredím pre rozvoj človeka, jeho prostredia a tak isto aj celej spoločnosti. Je však známe, že komunity čelia mnohým nástrahám, ktoré sú spôsobované samotnými členmi, prostredím, v ktorom komunita pôsobí, spoločenskými problémami či zmenami. V takýchto prípadoch, ak členovia komunity nedokážu tieto situácie zvládnuť svojpomocne, vzniká tu priestor pre pôsobenie profesionálov – sociálnych pracovníkov, komunitných pracovníkov, aktivistov a to v rámci sociálnej práce, terénnej práce či komunitnej práce. V rámci bakalárskej práce sa zameriame na to, ako komunitnú prácu je možné prepojiť s arteterapeutickým procesom. Môže tak vzniknúť zaujímavý, kreatívny, inovatívny proces, ktorý môže pomôcť členom komunity získať nadhľad nad problémovými situáciami, podporiť to, čo je v komunite zdravé, upozorniť na sociálny problém aj spoločnosť či zanalyzovať si, čo sa v komunite deje a ako je možné to riešiť. O čom hovoríme, keď hovoríme o komunitnej práci? Zákon č. 448/2008 o sociálnych službách Z. z definuje komunitnú prácu podporu *„aktivít členov miestnej komunity k svojpomocnému riešeniu sociálnych problémov v rámci miestneho spoločenstva, najmä rozvojom sociálnych služieb.“*

Komunitná práca je podľa Matouška (2008, str. 254) *„metóda smerujúca k vyvolávaniu a podporovaniu zmeny v rámci miestneho spoločenstva.“* Ak hovoríme o zmene, tak sa dá predpokladať, že tá je žiadúca vtedy, keď komunita nie je spokojná so súčasným stavom, chce vyriešiť problémovú situáciu alebo ak zmena prispeje k ďalšiemu rozvoju komunity. Vitálošová (2017, str. 2) o komunitnej práci hovorí ako o takých odborných činnostiach, ktoré slúžia ako prevencia, zmiernenie alebo odstraňovanie nepriaznivej sociálnej situácie členov komunity. Autorka tiež poukazuje na proces zmeny avšak s dôrazom na to, že tá má byť uskutočnená tak, aby zodpovednosť za ňu preberali samotní členovia komunity. To znamená, že práve

komunitná práca má byť postavená na spoluúčasti jednotlivcov a skupín na rozhodovaní, zodpovednosti a riadení verejných vecí.

Coulshedová a Ormeová (1998, in Žilová, 2003, str.13) vidia rozdiel medzi komunitnou prácou a komunitnou sociálnou prácou. Komunitná práca „*má uschopniť členov komunity k tomu, aby boli schopní prekonávať problémy iniciovaním alebo priamou realizáciou práce so skupinami a organizáciami, má zvýšiť pocit ich solidarity a kompetencií.*“ Naproti tomu komunitná sociálna práca má za cieľ pomôcť a podporovať či aktivizovať formálne aj neformálne sociálne siete, ktoré sú v komunite tak, aby sa riešil sociálny problém alebo vylúčenie komunity. Ako vidíme tak v rámci komunitnej práce môžeme hovoriť o zmene v rámci komunity alebo v jej prostredí avšak vždy s využitím potenciálu a participácie členov komunity v tomto procese. Pri komunitnej sociálnej práci hovoríme viac o sprevádzaní členov komunity počas riešenia problému pričom ako hovorí Ambrózová a kol. (2006, str. 11) je v tomto procese dôležité dbať na podporu, rozvoj a zmenu správania klientov – členov komunity.

Medzi znaky komunitnej práce, pomocou ktorých vieme, že komunitná práca je efektívna zaraďuje Matoušek (2008, str. 254) možnosť využívať ju na riešenie problémov a pre nastolenie zmeny, namiesto hľadania problémov sa skôr orientuje na zdroje a možnosti komunity a k nim vzťahuje jej členov. Dôležité je, aby do procesu zmeny boli zapojení členovia komunity a participovali na ňom a aby za tento proces prevzali zodpovednosť a každý mal rozdelené úlohy. Vďaka tomu tak členovia komunity majú možnosť ovplyvniť to, čo sa v tomto procese a s nimi deje. Okrem toho Duyvendak (2005, in Pavelová, Tvrdoň, 2006, str. 32) tiež dopĺňa, že komunitná práca sa orientuje najmä na ľudí, ktorí potrebujú podporu a ktorí sú deprivovaní či nachádzajúci sa v sociálnom vylúčení, spoločne identifikujú, aké problémy v komunite sú, snaží sa nachádzať také stratégie, ktoré povedú k udržateľnosti, prispieva k rozvoju komunity a dáva hlas ľuďom ako protipól voči mocenským štruktúram, ktoré bránia ľuďom participovať.

Řezníček (1997, str. 66) upozorňuje na to, že pre komunitnú prácu je typické nielen to, že členovia komunity participujú na zmene nepriaznivej sociálnej situácie, ale, že do tohto procesu je nutné vytvoriť spoluprácu samosprávy, štátnej politickej moci či aktivistov. Tu sa naskytá možnosť dodať, že neziskový sektor v tomto smere robí veľký kus práce a do tohto procesu môžu byť zapojení iní profesionáli od psychológov, sociálnych pedagógov až po arteterapeutov. Gardner (1999) hovorí o tom, že zdravá komunita potrebuje obsahovať isté zložky, vďaka ktorým je schopná budovať

a rásť. K tomu by mala a mohla prispievať aj komunitná práca. Ide o *rôznorodú jednotu*, kedy komunita napriek rozdielnosti názorov je schopná hľadať a nachádzať kompromisy. *Spoločné hodnoty* sa môžu prejavovať vo forme zákonov, pravidiel, tradícií, zvykov a istého súboru spoločných záujmov. *Starostlivosť, dôvera a tímová práca, efektívna vnútorná komunikácia* ale tiež *účasť na veciach verejných*. *Potvrdzovanie existencie* by malo pravidelne prebiehať, aby komunita „dokladovala“ že je, aby vítala nových členov, poučila novú generáciu, upevňovala svoju morálku a nezabudla na svoju identitu. *Väzby komunity* by nemali byť iba tie vo vnútri, ale komunita by mala byť schopná budovať si ich aj s vonkajším svetom. *Výchova mládeže* je dôležitou súčasťou, pretože ide o generáciu, ktorá bude neskôr viesť komunitu a mladí ľudia by mali dostať možnosť a priestor na prezentáciu svojich schopností pre rozvoj komunity a seba samých. *Pohľad do budúcnosti* hovorí o smerovaní komunity a jej vízií – kam sa bude uberať. *Inštitucionálne usporiadanie v komunite* jej dáva možnosť pre sebazáchovu, určuje pravidlá, vyjasňuje pozície a rozdelenie úloh potrebné pre chod komunity.

Komunitná práca sa rozdeľuje na základe spôsobu, akým realizuje svoje aktivity na niekoľko metód. Podľa Poppla (1996) hovoríme o komunitnej starostlivosti, komunitnom organizovaní, komunitnom rozvoji, sociálnom a komunitnom plánovaní, komunitnom vzdelávaní, komunitnej akcií, feministickému komunitnej práci alebo o čiernej a antirasistickej komunitnej práci.

Ako bolo naznačené, pre potreby rozvoja komunity, riešenia náročných situácií a problémov, ktoré komunita môže mať, je dôležitá participácia samotných členov komunity, ale aj samosprávy či profesionálov. Ukazuje sa, že vo viacerých prípadoch, najmä v zahraničí, bola kombinácia dlhodobej komunitnej práce a arteterapie dôležitým prvkom pri riešení takýchto náročných situácií, konfliktov, alebo poukazovanie na dlhotrvajúce porušovanie práv komunity, či jej vylučovanie na okraj spoločnosti. Preto si myslíme, že arteterapia môže mať pozitívny efekt a využitie práve v komunitnej práci.

2.2 Projektívne – intervenčná arteterapia v komunitnej práci

Arteterapiu Stiburek (2000, in Slavík, 2000) vníma ako disciplínu spadajúcu do psychoterapie a psychodiagnostiky, ktorá využíva vhodné výtvarné umelecké

prostriedky a formy k liečebným cieľom. Môžeme ju však vnímať aj v užšom slova zmysle, kedy ide „o organizovaný, cielený, terapeutický proces, realizovaný individuálne či v skupine, ktorý riadi a usmerňuje špeciálne školená osoba – arteterapeut.“ Okrem terapeutických účelov je možné ju využívať aj v rámci výchovného procesu či pri sociálnej integrácii. (Hanus, 1978 in Šicková, 2008, str. 31) Cieľom arteterapie je podľa Jebavej (1997, str. 7) rozvíjať tvorivé (kreatívne) schopnosti klient a jeho citový vývoj. Týmto spôsobom hodnota a význam výtvarného procesu je zameraný na činnosť samotnú a na budovanie pozitívneho vzťahu medzi arteterapeutom a jednotlivcom (resp. skupinou). Podľa Slovenskej arteterapeutickej asociácie arteterapia „využíva prvky psychoterapie prostredníctvom rôznych foriem umenia ako spôsob komunikácie. Zmyslové podnety v nej slúžia ako prostriedok sebaujadrenia. Cieľom arteterapeutov je naštartovať u človeka seba-liečebný proces a umožniť mu objaviť spôsob vyjadrenia emócií, psychických procesov a vzťahov, ktoré nie je vždy možné vyjadriť slovné. Zároveň umožňuje spoznať vlastný potenciál a zvýšiť sebauvedomenie, sebaopoznanie a podporovať rast osobnosti.“ Túto definíciu dopĺňa Česká arteterapeutická asociácia, ktorá hovorí, že ide o proces liečebný a napomáha v redukcii psychických či psychosomatických problémov ale tiež pri riešení konfliktov v medziľudských vzťahoch. Arteterapia môže byť využívaná aj v rámci primárnej, sekundárnej a terciárnej prevencii ale aj v oblasti zdravotníctva, sociálnej starostlivosti, výchovy a vzdelávania detí či dospelých.

S dôrazom na to, že bakalárska práca pojednáva o využití vyššie spomenutých postupov pri práci v komunite je vhodné použiť interpretácie 201 (2010, str. 19). Hovorí, že existuje niekoľko dôvodov, pre ktoré je vhodné arteterapeuticky pracovať so skupinou – komunitou. Tvrdí, že sociálne učenie prebieha v skupinách a práve takto orientovaná práca dáva k tomu priestor. Ľudia, ktoré majú podobné skúsenosti, potreby, prechádzajú náročnými životnými situáciami si takto vzájomne môžu poskytnúť podporu a pomôcť si pri hľadaní riešení, zároveň je tu dôležitý aspekt spätnej väzby, ktorý si vzájomne môžu dávať. Tak ako Harré (1983) vo svojej teórii sociálnych identít hovorí o sociálnych roliach, ktoré v živote hráme tak práve pri arteterapeutickej práci v komunite si jej členovia môžu vyskúšať rôzne nové role, vidieť, ako na ne ostatní reagujú a môžu v nich byť podporení a posilnení. Počas tejto práce sa môžu vyskytnúť zdroje, o ktorých členovia komunity nevedeli a tie môžu poslúžiť k pozitívnej zmene. Niektorým členom komunity vyhovuje viac spoločná práca, pretože individuálna sa im zdá príliš intenzívna. Dôležitou súčasťou je deľba moci, zodpovednosti či prípadne

stanovených úloh. Skupinová – komunitná arteterapeutická práca má aj ekonomický rozmer, ako využiť odbornosť arteterapeuta a sprevádzať viacero ľudí naraz.

Medzi ďalšie výhody arteterapeutickej práce v skupine či komunite uvádza Yalom (1995, in Liebmann, 2010, str. 21) , ktoré sa dajú odvodiť z jeho liečebných faktorov skupinovej terapie a medzi ne patrí „*dodávanie nádeje, univerzalita, sprostredkovanie informácií, altruizmus, korektívna rekapitulácia situácie v primárnej rodine, spätná väzba, imitačné správanie, interpersonálne učenie, vplyv skupinovej kohézie, katarzia a existenciálne faktory.*“

Zaujímavý pohľad na arteterapiu a jej funkcie, ktoré nepochybne môžeme objaviť aj pri arteterapeutickej práci v komunite uvádza Lhotová (2010), ktorá pracuje s pojmom expresia. Tú v arteterapii chápe ako výraz vlastného prežívania. To znamená, že človek je schopný v rámci výtvarnej tvorby ponoriť sa do vlastného prežívania, čo je jedným z viacerých spôsobov, ktoré môžu mať liečebný potenciál. Proces expresie môže mať podľa Lhotovej (2010) viaceré obmeny. *Expresia ako vnútorné nastavenie* a teda vyjadrenie vlastného prežívania vo výtvarnej tvorbe, ktorý úzko súvisí s jedinečnosťou jednotlivca a tento typ expresie je typický tým, že človek počas výtvarného procesu dáva svojmu vnútornému stavu formu, ktorá tomuto stavu najlepšie zodpovedá. Ďalej ide o *expresiu ako seba-overovanie*, kedy človek kultivuje svoj výrazový prejav, dostáva naň spätnú väzbu zo sociálneho okolia a v tomto procese sa človek učí uvedomovať si svoje emócie, reflektovať ich a dostávať ich pod kontrolu. *Expresia môže byť tiež terapeutickým nástrojom* či *spôsobom zdieľania*. *Expresia ako komunikácia* kedy arteterapeutický proces ale aj samotný artefakt o sebe niečo hovorí, komunikuje navonok aj dovnútra, hovorí príbeh. Táto komunikácia je však špecifická, pracuje so symbolmi, metaforou a nie je (nemusí byť) prvoplánová, používa analógie. *Expresia ako zdroj informácií a sprostredkovateľ vzťahu* vzniká v rámci tvorby artefaktu, kedy ten zostáva v hmotnej podobe a odovzdáva o sebe informácie a môžeme sa tak sústrediť na jeho výrazové prejavy od tvarov, farieb, rytmu, kompozície, dynamiky či vyjadrenie priestoru. Okrem samotného arteterapeutického procesu, ktorý je dôležitou súčasťou nielen individuálnej práce, ale aj tej skupinovej či komunitnej sa môžeme zamerať aj na interpretáciu vzniknutého artefaktu. Ten môže mať diagnostický ale aj liečebný potenciál a môže pomôcť v ceste k zmene.

Projektívne – intervenčná arteterapia, ktorá tvorila základ štúdia autorky bakalárskej práce, je podľa Lhotovej (2010, str. 56) „*postavená na výtvarnej imaginácii, ktorú v zhode s psychoanalýzou chápe ako reprezentáciu aktuálne*

nepřítomných objektov a situácií.“ Hovorí o tom, že za tvorivú a adaptívnu považuje takú výtvarnú fantáziu, ktorá sa pokúša o realistické zobrazenie a to tak, aby nastalo napätie medzi požiadavkou reality a následnou reflexiou, medzi realitou objektívnou a subjektívnou a medzi výtvarným zámerom a jeho prevedením. Perout, Lhotová (2018, str. 18) dopĺňajú, že arteterapia umožňuje stať sa aktom mentálnej hygieny. Nejde iba o to, že vďaka nej je možné zbaviť sa a uvoľniť tenziu tvorivými aktivitami, ale tiež že dokáže zmiernovať psychickú záťaž. Toto je teda významná výhoda a argument pre používanie arteterapie pri práci s jednotlivcom či skupinami. Je totiž možné si v rámci tohto procesu uspokojiť tvorivé potreby, aj keď iba v symbolickej rovine, a „*naviac pri manipulácií so zástupnou symbolikou nastáva nezriedka aj úlavná zmena uhlu pohľadu na problém, mizne stav úzkosti, čo môže viesť k odhaleniu súvislostí týkajúcich sa patogenézie konkrétnej poruchy.*“ Ak je arteterapia aplikovaná správne je možné prichádzať k posunom a zmenám v kognitívnej, citovej či duchovnej oblasti, čo v konečnom dôsledku môže priniesť zmeny aj v klinickej oblasti.

Ďalším prínosom takto orientovanej arteterapie je, že ide o proces práce, ktorý je zameraný na „ja“, na prácu na sebe. Vďaka tomu pri pohľade na artefakt je možné získať náhľad na aktuálny stav a je možné ho porovnať s predošlým štýlom výtvarnej tvorby. Dôležité tu je všimnúť si formu, ktorá je daná štýlom výtvarnej tvorby, ale samozrejme aj obsah príbehu. Toto vytvára tvorivý proces a tak nielen artefakt ale aj všetky jeho fázy a obsahy sú predmetom arteterapie. To, na čo sa arteterapeut zameria, či už na formu alebo obsah, záleží od jeho aktuálnej preferencie či situácie klienta či členov komunity. (Lhotová, 2010)

Veľmi dôležitou súčasťou arteterapeutického procesu je vzťah. Ten sa tvorí medzi arteterapeutom a klientom či členmi skupiny a komunity. Podľa Šickovej (2008, str. 59) ide o „*kreatívnu alianciu, klient je v nej sprevádzaný na určitom úseku svojho života.*“ Cieľom tohto vzťahu je, aby zmenil svoje správanie či vzťahy tak, aby mu nespôsobovali bolesť alebo ju nespôsobovali iným a nahradil ich takými, ktoré ho obohacujú, robia mu radosť, ktoré dokážu obohatiť jeho hodnoty a seba-lásku. Dôležitým aspektom je porozumenie a ocenenie legitimacy členov skupiny či klienta, avšak neznamená to, že s nimi vo všetkom súhlasím. V tomto vzťahu nastavujú mnohé procesy, kedy klient či členovia skupiny dokážu hľadiť na seba a to vďaka reflexií procesu aj vytvoreného artefaktu a to inak ako doposiaľ, pracujú na nadhľade tak, ako sa s nadhľadom pozerajú na svoju tvorbu a artefakty. Pomáha im to prežívať a pracovať so svojimi emóciami tak, aby dospeli k ich akceptácií. Tento proces je dôležitý pre ich

sebadôveru a sebaúctu a to vďaka vzťahu ale aj zážitkom úspechu získanými počas tvorby. Výtvarná reflexia pomáha byť viac otvorený a slobodnejší a viac akceptovať druhých, ich výtvarný názor či štýl, čo je špeciálne významné pre prácu a aj fungovanie v komunite. Lhotová (2010, str. 58) vymenúva tiež prínosy tohto vzťahu ako „*podpora a sprevádzanie pacientovej tvorby, vytváranie podmienok pre tvorbu, intervencia metodickými zásahmi do tvorby, empatia a pomoc pri tvorbe, pomoc pri interpretácii a pri porozumení.*“

Perout, Lhotová (2018) tiež upozorňujú, že v „*projektívne – intervenčnej arteterapii sa sústreďujeme na funkciu interpretácie a na vzťah medzi výkladom a konečným produktom – zmenou, pretože zmena je to, čo je cieľom psychoterapie.*“ Ide totiž o to, že čo získa klient či členovia komunity ako výsledok v rámci výtvarnej tvorby, môžu usporiadať a pomenovať a tak získať pocit kontroly. To znamená menej úzkosti, a vďaka tomuto procesu dokážu zvládať svoje emócie a skutočne ich prežívať. Dôležitým cieľom je, že tento proces dáva pocit slobody a kompetencie, že to „*majú v rukách*“ oni a nie nejaké neznáme sily.

To, čo robí prepojenie arteterapie a komunitnej práce či sociálnej akcie silným je podľa Kaplan (2007, str. 22) je všestrannosť a sila obrazu. Komunitná práca či sociálna akcia je v konečnom dôsledku založená na vzťahu medzi osobným a kolektívnym utrpením a obraz má jedinečnú schopnosť prinášať do vedomia realitu súčasného kolektívneho utrpenia a zároveň univerzálnosť a nadčasovosť utrpenia jednotlivca. Okrem toho, výtvarná arteterapeutická tvorba a jej výsledok môžu súčasne liečiť kolektívne rany a zároveň reagovať na sociálnu nespravodlivosť. Dokáže byť mediátorom medzi jednotlivcom a komunitou či kolektívom. Vedomie je sprostredkované a transformované cez symbolickú rovinu a výtvarný artefakt môže byť jedným z prostriedkov, ako sa spojiť so svetom. Pre C. C. Junga (1960, in Kaplan, 2007) bol archetypálny obraz vyjadrením všeobecne sa opakujúcej témy, ktorý presahuje kultúru aj čas a umožňuje spojenie s kolektívnym nevedomím. Práca na spoločnom trápení môže byť sama o sebe transformačná a zároveň môže byť základom pre začatie sociálnej (komunitnej) akcie. Podľa Junga môže byť artefakt transformatívny dvoma spôsobmi a to buď liečebným procesom odvodeným z uvedomia si predtým popieraného aspektu alebo zameraním sa na liečivý potenciál psychiky – konkrétne na zameranie sa na centrálny archetyp JA. Je zrejmé, že tieto možnosti artefaktu sa uplatňujú na individuálnej aj kolektívnej úrovni.

Ako uvádza viacero autorov a autoriek je zrejmé, že arteterapia a jej proces so sebou prináša pozitívny potenciál, ktorý sa dá vhodným spôsobom využiť pri práci v komunite. Hovoríme o liečivom procese jednotlivých členov komunity s čím v ruka v ruke, pri vhodnej atmosfére, budovaní vzťahu s arteterapeutom, bezpečnom prostredí prichádza v konečnom dôsledku aj priestor na upozorňovanie na sociálne problémy, ktorými komunita môže trpieť.

PRAKTICKÁ ČASŤ

3. Analýza arteterapeutickej práce vo vybranej komunite

V praktickej časti bakalárskej práce sa zaoberáme praktickou aplikáciou arteterapeutického procesu v komunite rómskej osady Hábeš v meste Sečovce na Slovensku. Tento proces autorka bakalárskej práce spoločne s OZ Art Aktivista realizuje od roku 2016 a cieľom je podporiť využitie arteterapie v procese komunitnej práce. Zameraním tohto procesu je snaha pozitívne vplývať na budovanie a rozvoj vzťahov v komunite, pocit bezpečia a vytvorenie dialógu o náročných životných situáciách, ktoré sú v komunite prítomné a zároveň podporiť zdroje a silné stránky komunity potrebné pre jej ďalší rozvoj.

V tejto časti bakalárskej práce sa zameriame na popis východiskovej situácie a popis komunity rómskej osady Hábeš v Sečovciach. Predstavíme si metodológiu akčného výskumu, ktorý sme v komunite realizovali a spôsob arteterapeutickej práce v tejto komunite. V práci je popísaný hlavný cieľ aj výskumné otázky. Súčasťou je aj analýza vybraných výsledkov získaných v rámci procesu arteterapeutickej práce a následná diskusia, kedy porovnávame získané výsledky s teóriami iných autorov. A na záver odporúčania pre prax či limity práce v komunite, ktoré môžu byť pomôckou pre budúce snahy o tento proces aj v iných komunitách.

3.1 Komunita rómskej osady Hábeš, Sečovce, Slovensko a východisková situácia

Mesto Sečovce sa nachádza v okrese Trebišov na východe Slovenska. Jeho rozloha je 32,66 km² a ide o pomerne malé mesto s približne 8 500 obyvateľmi. Podľa informácií z webovej stránky mesta a wikipédie, na západnom okraji mesta sa nachádza osada Hábeš, obývaná občanmi rómskeho pôvodu (oficiálne sa hlásia k slovenskej alebo rómskej národnosti). Vznikla v roku 1883, kedy radnica rozhodla o vystťahovaní Rómov priamo z mesta na tento pozemok, ktorý im bol darovaný. Priamo v intraviláne bolo umožnené ostať rodinám rómskych hudobníkov, kováčskych remeselníkov a

nádenníkov na veľkostatkoch. Komunistická politika narušila pôvodnú rodovú štruktúru a etiku Rómov, čím spolu so súčasným sociálnym štátom zapríčinili dodnes pretrvávajúce problémy, ktoré trápia komunitu a jej obyvateľov. Materiálnu a duchovnú podporu Rómov zabezpečuje nemecká nezisková katolícka organizácia Kellerladen a tiež Slovenská katolícka charita priamo v komunitnom centre, ktoré je od osady vzdialené iba pár desiatok metrov. Priamo v osade sa nachádza špeciálna základná škola.

V obci žije z celkového počtu obyvateľov asi 23, 5 %, čo je približne 1900 ľudí a Hábeš patrí medzi jednu z najväčších rómskych osád na Slovensku. Komunita má viacero problémov, ktorými sú zasiahnuté aj viaceré ďalšie rómske komunity na Slovensku – od nevysporiadaných majetkových pomerov v osade, obmedzeného prístupu ku kanalizácií, zdroju pitnej vody, elektriny, až po problémy s formálnym vzdelávaním detí v predškolských a školských zariadeniach, nedostatočnou hygienou, závislosťami. Veľkou témou je vzťah medzi majoritou a minoritou, chudoba rómskeho obyvateľstva či nedostatok pracovných miest.

V roku 2012 výtvarník Tomáš Rafa, pod hlavičkou občianskeho združenia Art aktivista, a viacerí spolupracujúci umelci pomalovali spoločne s obyvateľmi komunity Hábeš v Sečovciach múr dlhý 220 metrov a vysoký 3 metre. Bola to reakcia na postavenie tohto múru, ktorý oddeľoval komunitu od základnej školy, ktorá sídli priamo v osade. Rafa podobné projekty realizoval aj v iných rómskych osadách – v Michalovciach, Veľkej Ide či Ostrovanoch, pričom tieto múry boli segregáčnymi, pretože oddeľovali osady od zvyšku obcí. Oficiálne boli nazvané „športové“, pretože údajne mali slúžiť ako športovisko pre deti z osady. Do tohto umeleckého projektu boli zapojení obyvatelia osady a vďaka nemu sa rozprúdila celospoločenská diskusia. Tá sa týkala témy segregácie, chudoby a aj stratégií, ako inak, systémovo, riešiť náročné podmienky, v ktorých rómske komunity na Slovensku fungujú. Zároveň tiež riešiť aj vzťahy medzi majoritou a minoritou, ktoré sú postavené pred náročné výzvy z oboch strán. Od roku 2012 je Rafa v kontakte s komunitou v osade Hábeš v Sečovciach a vďaka projektu, spolupráce s obyvateľmi osady a aj mestom Sečovce sa podarilo uskutočniť mnohé zaujímavé výtvarné, ale aj rozvojové aktivity. Medzi nich patrí napríklad aj obnova a revitalizácia vnútorných priestorov bytoviek ale aj verejných priestorov v osade, ktoré ľudia mali možnosť si vymalovať a podieľať sa na tak na skrášení priestoru, v ktorom žijú. Od roku 2016 je do projektu začlenený arteterapeutický proces pod vedením autorky bakalárskej práce.

Problém, ktorý bol dôvodom, pre ktorý sme začali v komunite pôsobiť bola absencia kreatívneho vyžitia členov komunity, ktorý majú obmedzený prístup k takejto činnosti vzhľadom na stupeň segregácie. Zároveň komunita nemá priestor na otváranie dialógu o problémových situáciách, s ktorými sa dennodenne stretávajú a ich hlas nie je v spoločnosti vypočutý. Cez arteterapeutický proces sme im tento hlas chceli dať a to najmä zo zameraním sa na témy domova, budúcnosti a posilňovania vnútorných zručností.

Obrázok 1 Maľovanie "Športový múr", osada Hábeš, Sečovce

Obrázok 2 Maľovanie bytoviek, osada Hábeš, Sečovce

Obrázok 3 Maľovanie bytoviek, osada Hábeš, Sečovce

4. Metodológia akčného výskumu

V rámci praktickej časti bakalárskej práce sme si zvolili za výskumnú metódu akčný výskum. Na základe východiskovej situácie a tém, ktoré sa nám v komunite zdali ako vhodné pre výskum sme si stanovili všeobecný cieľ výskumu, výskumné otázky a následne realizovali priamu prácu – arteterapeutický proces s vybranými arteterapeutickými technikami – priamo v komunite. Zistené dáta sme objasnili v časti výsledky, kde zodpovedáme na výskumné otázky. Nami zistené výsledky v diskusií reflektujeme a konfrontujeme so zisteniami naštudovaných teoretických východísk či iných podobne zameraných výskumov. Na základe toho sme vytvorili súbor odporúčaní a limitov pre prax arteterapeutického procesu pri práci v komunite.

4.1 Všeobecný cieľ výskumu

Všeobecným cieľom výskumu je zistiť, či je možné aplikovať arteterapeutický proces v rámci práce v komunite a výtvarne spracovávať vybrané témy vzájomných vzťahov členov komunity, tému životného priestoru a tému budúcnosti.

4.2 Výskumné otázky

Vychádzajúc zo všeobecného cieľa výskumu sme si stanovili tri výskumné otázky.

VO1: Aká je súvislosť medzi arteterapeutickým procesom a budovaním vzťahov členov komunity?

VO2: Ako sa téma životného priestoru participantov odráža v arteterapeutickom procese?

VO3: Akým spôsobom participanti výtvarne zobrazujú tému svojej budúcnosti?

4.3 Výskumné metódy

V bakalárskej práci sme sa rozhodli realizovať metódu akčného výskumu. Využíva sa najmä v pedagogickej praxi, avšak je možné aplikovať ho aj v kontexte sociálnej či komunitnej práce.

Podľa Maňáka a Šveca (2005, str. 9) sa akčný výskum chápe ako „*praktický výskum alebo praktikmi iniciovaný výskum, alebo tiež za prepracovanú formu participatorného výskumu.*“

Metódu akčného výskumu sme si zvolili vzhľadom na to, že arteterapeutická práca prebiehala priamo v teréne a účastníci tohto výskumu boli zaangažovaní do procesu pričom priamo participovali nielen na jeho realizácii ale aj hodnotení. Takto akčnému výskumu rozumie aj Hendl (2005, str. 138), ktorý hovorí, že akčný výskum by sa mal riadiť tromi zásadami a to že účastníci výskumu – výskumníci aj participanti sa rovnakým spôsobom podieľajú na vyhodnocovaní a reflexii výsledkov. Akčný výskum

reaguje na spoločenské problémy a vo svojej podstate má emancipačný charakter čiže na tieto problémy poukazuje. V procese realizácie je tu dôležitá kombinácia procesu učenia a zmeny a teda spolupráca výskumu a praxe. Akčný výskum „*sa snaží pozerať aj na praktické problémy ľudí v bezprostrednej problematickej situácii a ďalších cieľov sociálnej vedy súčasne. Existuje teda dvojité povinnosť v akčnom výskume a teda zameranie na štúdium systému a súčasne spolupráca s členmi systému v meniacich sa zmenách, ktoré spolu považujú za žiaduci smer. Realizáciu tohto dvojitého cieľa si vyžaduje aktívnu spoluprácu s výskumným pracovníkom a klientom, a preto zdôrazňuje význam spolupráce učenia ako primárny aspekt procesu výskumu*“ (Gilmorea, Krantz a Ramirez, 1986). Podľa Mikušovej a Sotáka (2013) je teda akčný výskum „*„učenie sa praxou“*, tzn. skupina ľudí identifikuje problém, niečo vyrieši, zistí ako ich úsilie bolo úspešné, a ak nebudú spokojní, skúsia to znova.“

Akčný výskum sme realizovali priamo v komunite rómskej osady Hábeš v Sečovciach a ako metódy práce v rámci jeho realizácie sme používali pozorovanie, spätné väzby účastníkov a rozhovory.

5. Priebeh arteterapeutickej práce

Celý proces prebieha od roku 2012, s arteterapeutickým charakterom od roku 2016 a to počas intenzívneho týždňa priamo v komunite. Počas celého roka systematickú prácu v komunite realizujú komunitní pracovníci z komunitného centra, takže práca v komunite má kontinuitu. Celému procesu vždy predchádza stretnutie s vajdom – miestnym lídrom komunity, ktorý je volený priamo členmi komunity. Je informovaný o tom, akú prácu chceme robiť. Okrem toho máme vybudované vzťahy s aktívnymi členmi komunity, ktorí nám pomáhajú s realizáciou, s technickým zabezpečením, sú mostom v komunikácii s obyvateľmi osady. Jedným z najdôležitejších princípov, ktoré bolo potrebné dodržiavať a dbať naň bolo vybudovanie si dôvery členov komunity. Vzhľadom na to, že vstupujete do prirodzeného prostredia, v ktorom ľudia žijú musia si byť istí vašich úmyslov a cieľa, pre ktorý tam chcete pôsobiť. Komunita by sa nemala cítiť ohrozená či vystavená aktivitám, ktoré by nerešpektovali intimitu priestoru, vzťahov a situácií ich bežného života.

V rámci arteterapeutickej priamej práce s členmi komunity sme si stanovili ciele práce, ktoré sa v istých bodoch odlišujú od výskumných cieľov v rámci akčného výskumu bakalárskej práce, avšak sú medzi nimi aj prieniky.

Jedným z cieľov arteterapeutického pôsobenia v Hábeši bolo vytvorenie priestoru na budovanie vzťahov medzi arteterapeutkou a obyvateľmi komunity, ale rovnako tiež medzi obyvateľmi navzájom. Rovnako podstatný bol aj proces budovania vzťahu a dôvery k celkovému procesu arteterapeutickej práce a k výsledku.

Ďalším cieľom bolo podporiť spontánnu akciu, bezprostrednosť, kreativitu detí a mladých ľudí, ktorí sa zapojili do procesu tak, aby si mohli vyskúšať rôzne umelecké techniky, ku ktorým bežne nemajú prístup. Sociálne vylúčenie a ďalšie náročné životné situácie, život v chudobe im umožňuje dostať sa ku kreatívnej tvorbe vo veľmi obmedzenej miere.

Významnou zložkou v procese bolo zameranie sa na výtvarnú výpoveď členov komunity prostredníctvom umenia o ich živote. To sa dialo prostredníctvom výtvarnej metafory, symboliky a celkovo výtvarného spracovania tém, ktoré im boli zadané, alebo ktoré si spontánne vybrali v rámci voľnej tvorby. Vytvoriť dialóg o tom, ako žijú, s akými náročnými životnými situáciami sa musia vysporiadavať, či aký to má vplyv na ich emócie či prežívanie, sa dá bezpečným spôsobom v rámci arteterapeutického procesu. Zároveň je tu možnosť pre hľadanie zdrojov, silných stránok, ktoré sa dajú využiť na posilnenie osobnosti, ale aj hľadanie možných riešení či minimálne podporu komunity a jej rozvoja.

S predošlým cieľom súvisí aj možnosť využiť samotný proces a jeho výsledok na podporu sebavedomia, komunikácie, spolupráce, seba-vyjadrenia a vo všeobecnosti sebaopoznávania zapojených členov komunity.

Jednotlivé aktivity realizujeme priamo v osade alebo za osadou na lúke. Každý deň je pripravený iný typ výtvarnej aktivity a jedno stretnutie trvá od dvoch do štyroch hodín. Snažíme sa stretávať v neskorších poobedných hodinách, aby sme zabezpečili príjemnejšie počasie bez priameho slnka.

Prvý deň strávime rozhovormi s vajdom a jeho rodinou, s ľuďmi z osady, aby sme sa mohli na seba naladiť. Nadväzujeme na predošlé stretnutia a tak vždy prinášame so sebou fotky – portréty ľudí, rodín, ktoré sa na predošlom stretnutí odfotili. Je to veľmi príjemná, nostalgická chvíľa, pretože máme priestor priniesť pekné spomienky, rozprávať sa, ako sa kto má, čo majú rodiny nové. Vytvára to pocit bezpečia, dôvery a tiež chceme ukázať, že sme na nich mysleli a nezabudli sme na nich. Dôležitým

momentom bolo aj premietanie týchto fotiek a krátkych dokumentárnych filmov, ktoré vznikli počas našej spoločnej práce, na priečelí jednej z bytoviek. Toto podujatie bola menšia komunitná akcia, ktorá mala „roztopiť ľady“, navodiť atmosféru pred budúcnymi aktivitami a mala pomôcť pri začlenení sa do komunity.

Pred samotným výtvarným procesom začíname s hraním hier alebo spevom či tancom. Skúšame rôzne prístupy, ktoré sú dôležité, aby sa deti, mladí ľudia cítili dobre, aby vznikla atmosféra, v ktorej bude možné pracovať aj na náročnejších témach (príloha č. 1, príloha č. 2).

Účastníci výtvarného procesu sú zapojení aj do samotnej prípravy. Dôležitou súčasťou je príprava plátna, výtvarných pomôcok, miesta, na ktorom sa bude pracovať. Aj toto je stratégia vytvárania pocitu, že „niekam patrí“ a „mám, čo k tomu povedať“. Na začiatku spoločne strávime čas pri miešaní farieb a rozprávame sa o významoch farieb, o spôsobe, akým sa miešajú a vznikajú tak rôzne odtiene a nové farby (príloha č. 3).

Samotná arteterapeutická výtvarná práca má charakter voľnej tvorby. Účastníci podľa zadania a inštrukcie pracujú dovedy, kým majú chuť alebo cítia, že sú s prácou hotoví. Počas tvorby arteterapeutka chodí pomedzi účastníkov, nezasahuje do tvorby – iba v prípade, že je o to požiadaná. Jedným z prvkov našej arteterapeutickej práce bolo následne aj hodnotenie jednotlivých aktivít a výsledkov. Samozrejme sme sa zamerali na hodnotenie najmä procesu, jednotlivé analýzy nebolo možné z rôznych príčin uskutočniť a nie vždy to bolo vhodné.

Počas procesu sme pracovali s pastelom, akrylom a veľkorozmernými plátnami (10 x 10 m), menšími plátnami a plátnami, na ktorých pracovali deti individuálne. Tiež sme sa zamerali na prácu s 3D objektmi a kompozíciami a snažili sa vytvárať zaujímavé „architektonické stavby“ priamo v osade.

Témy, ktoré sme spracovávali boli „Čím budem keď budem veľký/veľká?“, Rozprávkový hrdina/hrdinka, využívali sme riadenú imagináciu a spracovávali príbeh o ceste do lesa, kde každý stretol svoju vysnenú rozprávkovú bytosť a veľkú časť tvorila aj neriadená voľná tvorba. V rámci spracovávania 3D objektov sme sa pokúšali o témy domu, ateliéru či ihriska či miestnosti na hru.

Celkový proces tvorivej práce býva živelný a spontánny. Je to do istej miery spôsobené počtom detí, mladých ľudí ale aj ostatných členov komunity, ktorí sa do aktivít zapájajú. Tých býva niekedy až do 100 ľudí. To so sebou prináša veľký nával energie, ktorý nie je možné vždy korigovať. Zároveň tu môže ísť o samotný proces,

ktorý nie je obvyklý. Komunita sa k podobne zameranej aktivite nedostane často. Veľkorozmerné plátno, mnoho farieb so sebou prináša možnosť odreagovať sa, zažiť niečo neobvyklé, atraktívne. V tomto procese nahromadenej, občas neovládateľnej energie pomáha štruktúra – zameranie sa na hru, ktorá dokáže upútať pozornosť alebo spoločná príprava pomôcok či plátna. Na druhú stranu sa dá živelnosť dobre využiť pri voľnej tvorbe a vzniká akčná maľba alebo kresba. Účastníci teda vložia energiu do tvorivej činnosti, čím ju zmiernia a je potom možné nadviazať na tvorbu viac riadenú alebo na tvorbu, kde sa vyžaduje zamerať sa na zadanú tému.

Podstatnou zložkou práce v tejto komunite bolo aj to, že pri nej používali dotyky, prácu s telom a teda celkovo bola dominantná práca s haptikou a záujem o haptické vnemy. Išlo najmä o maľovanie rukami či nohami, obkresľovanie postáv na plátno či maľovanie na telo a jeho časti. Myslíme si, že by to sčasti mohlo súvisieť s túžbou pocítiť na vlastnej koži farbu, mať priamy kontakt s niečím neobvyklým, čo je neznáme a vzrušujúce.

Tradičiou v tomto procese stalo spraviť vernisáž jednotlivých prác. Veľké plátno sme umiestňovali na priečelie bytovky alebo sme ho použili ako detské ihrisko, na ktorom sa deti mohli hrať. Takto sme chceli sprostredkovať vizuálny výsledok pre všetkých členov komunity, dať možnosť pocítiť úspech účastníkom procesu a tiež spríjemniť prostredie osady umeleckou inštaláciou. Druhým stupňom tohto ocenenia a zároveň možnosťou otvoriť celospoločenskú diskusiu o situácií, ktorá celoplošne postihuje rómske komunity na Slovensku boli výstavy a vernisáže mimo osadu. Z procesu vznikli vizuálne dokumenty – fotografie, dokumentárne filmy, ale najmä artefakty účastníkov, ktoré sme odprezentovali na viacerých slovenských aj zahraničných výstavách – Galéria PlusMínusNula v Žiline, kultúrne centrum KLUB v Košiciach, Galéria Výklad v Trnave, galéria Koniareň v Trebišove či Bienále fotografie v Moderna Musset Malmo a v Štokholme vo Švédsku či samostatná výstava v Museum of Modern Art (MoMA) v New York City v USA. Špeciálna výstavou bola tá v Galérii Koniareň v Trebišove, pretože sa na nej podieľali aj účastníci arteterapeutického procesu a tak mali sami možnosť konfrontovať výsledky svojej práce v inom prostredí než priamo vo svojej komunite. Dostali sa do interakcie s ľuďmi, ktorí sa prišli pozrieť a oceniť výsledky ich prácu a výsledky. Spojenie komunitnej a arteterapeutickej práce prináša možnosť komunikovať cez výtvarnú tvorbu a jej výsledky o problémoch, ale aj zdrojoch a možnostiach riešenia s členmi komunity a zároveň aj s verejnosťou či inštitúciami, ktoré môžu byť nápomocné. Sila výtvarnej tvorby a jej vizuálnej podoby

je hmotným vyjadrením myšlienok, ktoré takto môžu byť komunikované mimo komunitu a vyvolať celospoločenskú diskusiu. V tomto prípade o témach segregácie, diskriminácie, dlhodobého systémového neriešenia životných podmienok rómskych komunit či nárast extrémizmu a radikalizácie v spoločnosti. Tomuto procesu sme chceli dať priestor práve v rámci realizovaných výstav.

6. Výsledky

V tejto kapitole sme zhrnuli a interpretovali výsledky, ktoré sme získali v rámci arteterapeutickej práce s členmi komunity. Tie sú zaznamenané a popísané tak, aby zodpovedali na nami stanovené výskumné otázky. Výsledky obsahujú interpretáciu priebehu arteterapeutickej práce, ktorá bola zameraná na konkrétnu oblasť nášho záujmu. Výsledky sú zároveň sprevádzané aj vizuálnym materiálom – artefaktami účastníkov.

Výsledok č. 1: V tejto časti sa zameriavame na zodpovedanie výskumnej otázky č. 1: Aká je súvislosť medzi arteterapeutickým procesom a budovaním vzťahov členov komunity?

Komunita, v ktorej sme realizovali arteterapeutický proces je menšinou, ktorá sa stretáva s odmietaním, vylučovaním či diskrimináciou majoritnou spoločnosťou. Stáva sa tak, že v rámci komunity sú jej členovia viac otvorení „držať spolu“, komunitu opúšťajú len zriedka a snažia sa ju držať pohromade. Neznamena to, že v komunite sa majú všetci radi, panujú tu len dobré vzťahy a nevznikajú konflikty. Do istej miery však komunita predstavuje istotu, ochranu pred „vonkajším svetom“.

V procese nastali viaceré okamihy, kedy vzťahy medzi jednotlivými členmi boli poznačené konfliktmi, vulgárnymi výrazmi, hádkami či krikom. Zároveň však členovia komunity spoločne trávia väčšinu svojho času. Deti sa hrajú spolu a tento čas trávia zväčša v prírode a keďže nemajú prístup k inému tráveniu voľného času (záujmové krúžky, počítače, internet a pod.) nemajú ani iný spôsob.

Máme za to, že moment spoločnej práce na „veľkom diele“ bol dôležitým momentom pre budovanie vzťahov v komunite. Spoločná práca priniesla aj mnohé konflikty – hádky o priestor, o materiál, o pozornosť arteterapeutky a pod. Môžeme

však povedať, že keďže všetci dostali svoj priestor tak sa hádky zmiernili až úplne vytratili. Pripisujeme to práve tomu, že plátno bolo skutočne veľkorozmerné a tak všetci, ktorí sa do procesu chceli zapojiť na ňom mali miesto. To bol podľa nás dôležitý moment, kedy sa podporila súdržnosť a vzájomná spolupráca. Nikto nemal pocit vyčlenenia alebo nezapojenia sa do procesu.

Zároveň bol veľmi silným, stmelujúcim momentom čas, kedy po dokončení práce prišla spoločná reflexia vytvoreného artefaktu. Účastníci si uvedomili, že dielo vytvorili spoločne a, že každý prispel svojou časťou. Bez tejto časti by dielo nevyzeralo tak, ako vyzerá a chýbal by „kúsok do celkovej skladačky“. Okrem toho mali možnosť dielo vidieť vystavené na priečelí bytovky a keďže pokrýl takmer celú budovu majestátnosť diela bola ohromujúca.

Obrázok 4 Spoločná tvorba

Obrázok 5 Zábava na plátne

Obrázok 6 Zábava na plátne

Výsledok č.2: V tejto časti sa zameriavame na zodpovedanie výskumnej otázky č. 2: Ako sa téma životného priestoru participantov odráža v arteterapeutickom procese?

Zaujímavé momenty, ktoré stoja za zmienku pri arteterapeutickej práci v komunite rómskej osady Hábeš v Sečovciach je celková práca s využitím priestoru plátna. Účastníci tvorivého procesu pracovali na obrovskom, bielom priestore, ktorý bol po rozprestretí plátna veľmi čistý, svietil a bol vo veľkom kontraste s okolitým prostredím – jednak s prostredím osady a jednak s prostredím okolitej prírody. Účastníci sa pre prácu na plátne, po ktorom sa počas procesu chodilo, vyzúvali a efekt veľkého priestoru bol pre nás pre všetkých ohromujúci. Všimli sme si veľké rozdiely pri používaní materiálov. V prípade, že sa používal pastel či farebné ceruzky mali účastníci tendenciu si skôr vyhradiť priestor sami pre seba, kde stvárnňovali objekty v malých rozmeroch. Napriek inštrukciám, že môžu skutočne robiť veľké objekty a využiť veľký priestor, zostávali skôr pri tomto miniatúrnom zobrazovaní. Môže to byť spôsobené opatrnosťou, ktorá súvisela so začiatkom procesu. Ešte nevedeli, čo si „môžu dovoliť“. Zároveň si mohli preniesť skúsenosť zo školských lavíc, kedy pri výtvarnej výchove zväčša pracujú na menších výkresoch, kde sa logicky nezmestí toho toľko, ako na veľký formát. Rovnako aj materiál – pastel či farebné ceruzky – nemusia byť tak atraktívne a tiež nie sú tak výrazné ako akrylové farby.

Obrázok 7 Práca s pastelom

Obrázok 8 Biele plátno

Na druhú stranu práca s akrylovými farbami a štetcami mala účinok na zvýšenie energie, živelnosti a spontaneity. Účastníci v rámci tejto práce zaplňali veľký priestor bez akýchkoľvek problémov. Neustále hľadali, kde sa ešte nachádza „biele, prázdne“ miesto, ktoré ešte potrebuje farbu. Tu sa dá predpokladať, že atmosféra bola uvoľnenejšia a účastníci cítili väčší komfort a bezpečie z predošlých aktivít. Zároveň však zaplňanie priestoru môže byť odkazom na sociálnu situáciu, v ktorej žijú a s tým spojené prežívanie účastníkov. Rodina v sociálne vylúčenej komunite žije často krát vo veľmi obmedzených priestoroch, kedy viacerí členovia rodiny žijú v jednej miestnosti. Deti a mladí ľudia nemajú veľa osobného priestoru, súkromia, priestoru na hru či robenie domácich úloh. Pri našich aktivitách v týchto komunitách sme odpozorovali, že túžba po vlastnom, väčšom priestore sa prejavuje napríklad zaberaním si pomôcok, hračiek či sociálneho pracovníka, ktorý sa bude exkluzívne venovať iba im. Všetok čas, priestor, pozornosť bude patriť iba im. Môže tak ísť o kompenzačný akt, kedy si dieťa snaží vyrovnať nedostatok priestoru, ktorý doma pociťuje.

Obrázok 9 Práca s farbou a vyplňanie plátna

Obrázok 10 Veľkorozmerné plátno

Téma túžby mať priestor pre seba, pre hru, oddych by mohla súvisieť aj s výsledkami práce s 3D objektmi, ktoré sme spoločne rôzne umiestňovali v osade. Účastníci mali za úlohu konštrukcie vymaľovať resp. vymaľovať plátno, ktoré boli špeciálne ušité, aby sa potom konštrukcia dala doňho „obliecť“. Tieto 3D objekty mali

rôzne tvary, veľkosti a boli dotvorené podľa fantázie účastníkov. Architektonicky veľmi zaujímavo vyzerali v kontraste so zvyškom osady, ale tiež odkazovali na témy, ktoré sme spomínali vyššie – túžba po priestore, mať miesto, kam patrí, miesto, ktoré je iba moje. Preto aj pri práci s týmito objektmi vznikli priestory domova, detského ihriska či izby na hranie alebo aj ateliéru – miesta, kde môžem tvoriť. Zaujímavým momentom bolo, že po skončení procesu sme objekty nechali v osade a zistili sme, že sa stali integrálnou súčasťou obydli. Členovia komunity si ich nechali, vytvorili si z nich nové objekty, ktoré použili napríklad ako sklad.

Obrázok 11 Stavanie 3D objektov

Obrázok 12 Stavanie 3D objektov

Obrázok 13 Stavanie 3D objektov

Obrázok 14 Stavanie 3D objektov

Obrázok 15 Stavanie 3D objektov

Obrázok 16 Stavanie 3D objektov

Je veľmi náročné spracovávať témy domova – a teda bezpečia, istoty, stability, ochrany v prostredí, ktoré tieto potreby napĺňa iba do istej miery. Samozrejme je to na individuálnom prežívaní. Každý z nás pocit bezpečia či istoty a ochrany cíti inak, avšak môžeme povedať, že v prostredí, kde sú často krát základne potreby (bezpečný dom, voda, jedlo, ochrana pred požiarom a pod.) napĺňané iba sčasti je tento pocit obmedzený. Preto aj výtvarné spracovanie účastníkov pri stvárňovaní domov môžeme popísať ako výtvarne nenáročné, ochudobnené, ale zároveň je dopĺňané výtvarnými prvkami odkazujúcimi na magický realizmus či abstraktné prvky. Tie do obrázkov prinášajú nádych snenia, fantázie a môžeme povedať túžob – „čo by som chcel/chcela vo svojom dome mať“.

Obrázok 17 Dom

Obrázok 18 Dom

Obrázok 19 Dom

Obrázok 20 Dom

Obrázok 21 Dom

Obrázok 22 Dom

*Výsledok č.3: V tejto časti sa zameriavame na zodpovedanie výskumnej otázky č. 3
Akým spôsobom participanti výtvarne zobrazujú tému svojej budúcnosti?*

Téma „Čím chcem byť keď budem veľký/veľká?“ odkazuje na budúcnosť, naše plány, sny, predstavy, kým budeme, kam budeme smerovať.

Pri výtvarnom spracovaní tém, ktoré sa priamo dotýkajú reality môžeme s klientmi otvárať tieto témy bezpečným spôsobom. Zaujímavé bolo, že pri spracovávaní týchto tém účastníci výtvarne znázorňovali skôr abstraktné, pocitové myšlienky a hodnoty a tiež sa zameriavali na zdôrazňovanie mien svojich či mien iných ľudí, s ktorými mali vzťah. Otázka či inštrukcia navodzuje skôr premýšľanie smerom k výberu povolania, snov, ktoré v živote máme, avšak členovia tejto komunity skôr znázorňovali tzv. hodnotové námety. Išlo napríklad o rôzne vzťahy, lásku, šťastie, mať veľkú rodinu, mať okolo seba veľa kamarátov, ktoré zobrazovali ako kvety, farebné plochy či geometrické tvary. Iné zobrazenia boli skôr snové či fantazijné, kedy sa stotožňovali s rozprávkovými bytosťami ako princezné, superhrdinovia a podobne.

Pri reflexii účastníci popisovali vlastnosti, ktoré by ako dospelí chceli mať a tie popisovali práve cez výtvarne zobrazené postavy hrdinov či princezien a iných rozprávok – milá, dobrá, bohatá, mať vlastný dom, mať domáce zvieratko, byť silný, všetkých poraziť, mať super-schopnosť.

Obrázok 23 Postava

Obrázok 24 Postava

Obrázok 25 Postava

Obrázok 26 Čím chcem byť keď budem veľký/veľká?

Obrázok 27 Čím chcem byť keď budem veľký/ veľká?

Obrázok 28 Čím chcem byť keď budem veľký/ veľká?

Obrázok 29 Čím chcem byť keď budem veľký/ veľká?

7. Diskusia

Hlavným cieľom nášho výskumu bolo zistiť, či je možné aplikovať arteterapeutický proces v rámci práce v komunite a výtvarne spracovávať vybrané témy vzájomných vzťahov členov komunity, tému životného priestoru a tému budúcnosti. Vychádzajúc z hlavného cieľa výskumu sme si stanovili tri výskumné otázky, ktoré zneli nasledovne - Aká je súvislosť medzi arteterapeutickým procesom a budovaním vzťahov členov komunity? Ako sa téma životného priestoru participantov odráža v arteterapeutickom procese? Akým spôsobom participant výtvarne zobrazujú tému svojej budúcnosti? Myslíme si, že sme na stanovené výskumné otázky odpovedali kladne vzhľadom na výsledky, ktoré sme interpretovali v predošlej kapitole a ktoré vzišli z priamej arteterapeutickej práce v rómskej komunite osady Hábeš v Sečovciach. Naše zistenia sme sa snažili konfrontovať aj s teoretickými výstupmi viacerých autorov, ktoré sme získali štúdiom odbornej literatúry a, ktoré sa v tejto časti posnažíme priniesť.

Pri zameraní sa na tému budovania vzťahov členov sa nám podarilo zistiť, že arteterapeutická práca a implementácia jej techník môže mať pozitívny dopad na členov komunity a budovanie ich vzťahov. V teoretickej časti bakalárskej práce sme uvádzali viaceré zaujímavé teórie sociálnej psychológie a jej autorov. Viacerí z nich spomínajú budovanie vzťahov ako nevyhnutnú súčasť života človeka a tiež ako dôležitý bod v procese budovania vzťahov. Zároveň popisovali jednotlivé stratégie komunit, kedy sa komunita snaží udržať pri živote a fungovať v rámci svojich možností. Arteterapeutický proces prebiehal v sociálne vylúčenej komunite, ktorá zažíva dôsledky segregácie. Toto je náročný proces, pretože styk minority a majority je poznačený zväčša negatívnym obsahom. Členovia komunity nemajú toľko možností na budovanie komunity, posilňovanie silných stránok, pretože nemajú rovnaký prístup ku zdrojom ako členovia komunit majoritnej spoločnosti. Tajfel (1995) hovorí o tom, že existujú stratégie diskriminovaných skupín. Tvrdí, že ak je *„individuálne riešenie pre členov skupín s nízkym statusom z rozličných dôvodov nedosiahnuteľné, zvyšuje sa pravdepodobnosť toho, že sa skupina zmobilizuje ako celok.“* Hovorí, že v zásade existujú dva spôsoby ako môže komunita reagovať a snažiť sa o zlepšenie obrazu o sebe. Buď sa prestane porovnávať s ostatnými skupinami alebo aktívne zmení obsah porovnávania. Komunita sa môže pokúsiť o izoláciu a tak sa vyhne sociálnemu porovnávaniu, ktoré ju stavia do podradného postavenia. Vtedy sa však ochudobňuje o pozitívne podnety, ktoré

s kontaktom s inými môže získať. Jej sociálny život sa výrazne spomalí. Ak komunita nechce fungovať v izolácii tak sa môže pokúsiť zmeniť kritéria porovnávania, tak aby bol jej výsledok pre ňu priaznivejší. To sa môže udiť napríklad zdôrazňovaním silných stránok komunity. Najnáročnejšou treťou stratégiou pre komunitu je „*stratégia sociálnej zmeny*.“ To sa spravidla deje vtedy, kedy komunita usúdi, že bez zmeny by komunita neprežila. Táto zmena je psychologicky veľmi nepríjemná, lebo narúša zabehnuté rituály a stereotypy. Je dôležité, aby na toto boli členovia komunity pripravení, aby s ňou súhlasili a aby sa na tejto zmene podieľali. Môže tu totiž nastať veľa neúspechov, s ktorými je potrebné sa vedieť vyrovnáť. V tomto procese môže výrazne pomôcť komunitná práca alebo arteterapeutická práca, čo sme v rámci našej práce aj dokázali realizovať.

V druhej výskumnej otázke sme sa zamerali na tému priestoru a toho, ako účastníci arteterapeutického priestoru dokázali túto tému výtvarne spracovávať. Vo výsledkoch sme poukázali na fakt, že členovia komunity mali tendencie zaplňať priestor veľkého plátna, keď sa pracovalo s výrazným materiálom, ktorý bolo dobre vidieť (akryl). Narazili sme aj na tému „miesta, kde patrí“ „miesta, ktoré je iba moje“ – to sa výrazne ukázalo pri konštruovaní 3D objektov, ale tiež pri práci na plátne – kedy účastníci si zaberali miesto iba pre seba a túžili mať pozornosť arteterapeutky. Lhotová, Perout (2018, str. 137) hovoria, že prostredníctvom veľkých rozmerov môže byť prezentovaná sila, ale tiež veľká miera reprezentatívnosti, snaha zaujať, ale zároveň neuchopiteľnosť až odmietnutie, pretože prenášanie a odnášanie artefaktov tak veľkých dá prácu a námahu. Verbálne vyjadrenie by znelo „pozrite sa, ale nevezmite mi to, môžete obdivovať, ale nevytvárajte si žiaden vzťah.“ Zároveň sme spracovávali aj tému domu, ktorá síce nebola priamou inštrukciou, avšak často sa tento motív objavoval medzi artefaktami. Pri reflexii účastníci popisovali svoju túžbu po svojom mieste, po svojom domove, ktorý bude vyzeráť presne tak, ako oni chcú a budú v ňom bývať s ľuďmi, ktorých si sami vyberú. Hašto (1994) o dome hovorí ako spôsobe, ako sa vo výtvarnom spracovaní často vyjadruje človek. V Egypte bol dom vnímaný a zobrazovaný ako materinské lono – tu nachádzame odkaz na už spomínané bezpečie, pocit istoty, tepla, prijatia. Dom je miesto, kam sa navraciame po dni strávenom v „cudzom“ kraji, kde môžu hroziť potenciálne nebezpečenstvá. Predpokladá sa, že keď sme doma môžeme byť sami sebou, byť zraniteľní, môžeme odkladať masky. Hašto (1994) tiež hovorí, že dom v dynamických smeroch odkazuje na jednotlivé vrstvy duše teda ide o budovu duše. A teda jednotlivé miestnosti predstavujú jednotlivé psychické funkcie. Podľa

neho je pivnica nevedomím, kuchyňa je ženskou oblasťou a teda spojená s materskosťou, spracovaním informácií či procesom zmien, spálňa odkazuje na témy spojené so sexualitou, obývačka zase na situácie zo všedného dňa či duchovnú aktivitu, poschodie je oblasťou rozumu, povala zase miesto na odloženie všetkého zabudnutého a teda vytesnených obsahov a strecha je miesto zastrešenia a teda lebkou, ktorá ochraňuje mozog. Lhotová, Perout (2018, str. 190) hovoria o tom, že „*výtvarné námety, ktoré sa vzťahujú k téme identity môžeme rozdeliť na tri oblasti – zobrazenie seba, zobrazenie času a priestoru vlastného ja (moja zem, môj domov, moja krajina) a zobrazenie svojich vzťahov.*“ Hovoria, že „*dané témy súvisia s potrebou bezpečia.*“

Tretou témou, ktorej sme sa venovali bola téma vlastnej budúcnosti a to cez spracovanie aktivity „*Čím chcem byť, keď budem veľký/ veľká?*“. Vo výsledkoch sme poukázali na fakt, že napriek tomu, že téma zvädza na spracovanie budúcnosti vo forme povolania či našich snov či túžob tak účastníci skôr maľovali témy, ktoré boli abstraktné alebo hodnotové – teda témy šťastia, lásky, vzťahov alebo potom vlastností, ktoré metaforicky stvárnilo cez postavy superhrdinov či rozprávkových bytostí. Zaujímavé bolo aj to, že často pracovali so zvyrazňovaním a písaním mien – svojich či iných ľudí. Perout, Lhotová (2018) hovoria o tom, že v arteterapií tradičné rozdelenie identity na sociálnu, osobnú a fyzickú alebo na časovú a priestorovú vnímame odlišne, ale má prepojené významy. Osobná identita tu predstavuje viacej či menej uvedomované predstavy ako významné charakteristiky, ktoré má osoba sama o sebe a vďaka ktorým má zdroj vlastnej sebaúcty a rešpektu. Hovoria tiež, že človek potrebuje pre potvrdenie svojej vlastnej identity akýsi certifikát verejného súhlasu. Chcú byť úspešní a tak byť aj vnímaní druhými. Ak je toto vnímanie iných pozitívne, tak je človek spokojný. Môžeme sa teda domnievať, že účastníci tohto procesu zobrazovali cez postavy hrdinov či rozprávkových bytostí svoju túžbu po tom, aké vlastnosti by sami mali mať. To ešte Perout, Lhotová (2018) spomínajú aj v kontexte toho, že človek v rámci tvorby zobrazuje svoje unikátne Ja. Sebaobraz ako celostná predstava o svojom Ja môže byť plný vnútorných rozporov. Takto človek zobrazuje svoju predstavu o svojej osobnosti, citový vzťah samého k sebe a tiež mieru akou sa dokáže seba-presadzovať.

8.Prínos pre prax

Na základe zistení počas procesu arteterapeutickej práce a práce v komunite je užitočné zosumarizovať stratégie, ktoré sa zdali byť zmysluplné a nápomocné. Tie tak môžu pomôcť v budúcnosti s podobne zameraným procesom a vytvárať tak súbor odporúčaní či príkladov dobrej praxe. Arteterapeutická práca v komunite so sebou prináša aj isté obmedzenia a limity, ktoré na ňu majú vplyv a môžu proces komplikovať alebo ho aj úplne prekaziť. Nie všetkým sa dá vyvarovať, ale je vhodné o nich vedieť a snažiť sa o čo najväčšiu elimináciu. Rovnako aj tie predstavujú prínos pre prax.

Pri budovaní vzťahov s členmi komunity sa zdá byť nápomocné mať vopred dohodnutú spoluprácu s aktívnymi členmi komunity alebo lídrami, ktorí počas celého procesu môžu pomôcť. Toto bolo nevyhnutné pri prvých kontaktoch s komunitou, pretože sme vzbudzovali väčšiu dôveru. Na druhú stranu to tiež pomáhalo v prípade konfliktov a človek z komunity tu vedel svoju rolu dobre využiť, aby sme ich mohli vyriešiť.

Zapájanie účastníkov do celého procesu je dôležité pre budovanie vzťahu dôvery. Môžu byť súčasťou prípravy pomôcok, miešania farieb, rozdávania materiálu, ale tiež upratovania po skončení výtvarnej tvorby. Ide tu tiež o motiváciu k participácii – „keď priložím ruku k dielu, pomôžem tým rozvoju.“

Ideálne je, keď do tvorivého procesu vieme zapojiť aj dospelých členov komunity. Obzvlášť dôležité to je, ak chceme týmto procesom podporiť rodinné väzby, poukázať na silné stránky či naopak možnosti na zlepšenie detí rodičov a naopak, ale tiež, ak chceme budovať a rozvíjať komunitné vzťahy – môžeme výtvarne spracovávať témy, ktoré sa týkajú celej komunity (poriadok v komunite, susedské vzťahy, medzigeneračné vzťahy a pod.)

V rámci arteterapeutického procesu je dôležité vnášať štruktúru. Mať pripravené pravidlá, ktoré zaručia bezpečnosť, stabilitu ale aj hranice. Účastníci vedia, čo sa bude diať, s akými pomôckami sa bude pracovať, v akej postupnosti, aké sú časové rámce, akú sú inštrukcie a podobne. To znižuje napätie a úzkosť, ktoré nedostatok informácií môžu spôsobovať, ale tiež je to prevencia konfliktov. Zároveň je však vhodné mať priestor aj na voľnú tvorbu, ktorá so sebou prináša odreagovanie, relaxáciu, spontaneitu a živelnosť.

Zapájanie iných dôležitých ľudí aj mimo komunitu so sebou prináša zaujímavú skúsenosť a otvára možnosti otvoriť sa komunite (najmä v prípade segregovanej komunity) smerom navonok. Spolupráca s komunitným centrom, terénnymi a komunitnými pracovníkmi, centrom voľného času, ale aj samosprávou či galériami vytvára podpornú sieť, na ktorú sa komunita môže obrátiť aj mimo arteterapeutického procesu. Rovnako tak vzniká most – prepojenie zdanlivo nespojitelných svetov, ktoré zo svojho vzťahu môžu benefitovať. Obrusovať napätie, konflikty medzi majoritou a minoritou, otvoriť dialóg na riešenie problematických situácií, ale aj komunikácia o nich na verejnosti.

Ako významné sa ukázalo mať isté rituály alebo tradície, na ktoré sa mohli členovia komunity spoľahnúť. Fotografie, hranie hier, účasť na aktivitách komunity, tradičné tance a spev – je to spôsob, ako sa zaujímať o komunitu a zároveň vytvárať isté opakujúce sa momenty, ktoré vzbudzujú istotu a pocit dôvery. Členovia komunity sa cítia pyšní a chcú ukázať, čím žijú a v čom sú dobrí, čo sa u nich zlepšilo. Zároveň máme možnosť komunitu a jej členov spoznať lepšie a využiť to aj pri arteterapeutickej práci.

Počas arteterapeutického procesu v komunite sme identifikovali nasledujúce limity či obmedzenia.

Liebmann (2010, str. 20) hovorí o nasledujúci limitoch arteterapeutickej a komunitnej práce a ich kombinácií. Podľa nej je zachovanie dôvernosti obtiažnejšie a to kvôli väčšiemu počtu ľudí. Tento proces je náročnejší na zdroje. Nie je možné venovať toľko individuálnej pozornosti každému členovi komunity. Je ťažšie zbaviť sa „nálepk“, ktorú skupina/komunita svojmu členovi dá v rámci procesu. Vo veľkej skupine je ľahšie sa skryť a preto sa niektorí členovia komunity môžu chcieť vyhnúť rozhovoru o neprijemných témach.

Medzi ďalšie limity patrí to, že by sme si mali uvedomovať mieru zodpovednosti voči komunite, ktorú máme. V arteterapeutickom procese a v komunitnej práci dochádza k otváraniu náročných tém. Mali by sme si byť vedomí toho, či sme schopní tieto témy uchopiť a spracovať ich tak, aby žiadnemu členovi komunity alebo samotnej komunite nebolo ublížené. Zároveň týmito zásahmi ovplyvňujeme vzťahy aj naladenie komunity, nemali by sme byť dôvodom konfliktov či rozporov, ktoré negatívne ovplyvnia komunitu a jej ďalšie fungovanie.

Naše zásahy by nemali poškodzovať komunitu. Naše zámery by nikdy nemali byť viac ako záujmy komunity. Nesmieme dávať sľuby či falošné nádeje, ktoré nevieme

naplniť. Aktivity, ktoré robíme nesmú ísť na úkor komunity (zásahy do prostredia, do vzťahov, zneužívanie zdrojov, ktoré sú už aj tak obmedzené a podobne).

Limity v odlišnosti jazyka, tradícií, kultúry komunity môžu predstavovať obmedzenie pre arteterapeutickú prácu. Je preto vhodné tieto odlišnosti rešpektovať, pretože sme tí, ktorí vstupujú do prirodzeného prostredia a do „životov“ členov komunity

ZÁVER

Využitie arteterapeutického procesu v komunitnej práci je pomerne neprebádaná a nie tak často využívaná oblasť, ako je možné v komunite pôsobiť. Individuálna arteterapia so sebou prináša možnosť zahĺbiť sa do problémových oblastí v živote, prežívaní či osobnosti klienta. Arteterapia v menšej skupine je zase priestor pracovať so spätnou väzbou od skupiny, naučiť sa zdieľať, komunikovať či pracovať na spoločnom probléme, ktorý skupina a jej členovia majú. V komunite je možné zase pozrieť sa na to, ako prostredie, v ktorom žijem, fungujem ma ovplyvňuje a ako ovplyvňujem ja jeho. Ako moja komunita dokáže fungovať alebo nefungovať v spoločnosti. Toto je fascinujúca práca a práve tvorivý proces, ktorý dovolí sa na komunitné vzťahy pozrieť cez metaforické výtvarné zobrazenia, môže byť veľmi užitočný, uľavný až liečivý.

Cieľom tejto bakalárskej práce bolo pozrieť sa na to, či je možné aplikovať arteterapeutický proces v komunitnej práci. Zároveň sme sa chceli dozvedieť, či je možné nájsť súvislosť medzi arteterapeutickým procesom a zobrazovaním tém vzťahov členov komunity, životného priestoru a budúcnosti. Tieto konkrétne témy sme si nezvolili náhodou. Autorka bakalárskej práce vo vylúčených komunitách dlhodobo pôsobí a práve tieto témy sú tie, v ktorých jej členovia často nemajú priestor na rozvoj či rovnaké možnosti ako členovia majoritnej spoločnosti. Spojenie komunitnej a sociálnej práce s arteterapiou tak vnímala ako možnosť, ako sa priblížiť k ľuďom a o tak náročných témach s nimi hovoriť – cez výtvarné zobrazenie.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- Ambrózová, A. a kol. (2006). *Proces terénnej sociálnej práce v sociálne vylúčenej komunite*. Bratislava: PDCS. ISBN 80 – 969431 – 3 - 8
- Bauman, Z. (1995). *Myslet sociologicky – netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Slon. ISBN 80-85850-14-1
- Bauman, Z.(2006). *Komunita – hľadanie bezpečia vo svete bez istôt*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov. ISBN 80-8061-225-0
- Biddle, W. W, Biddle, L.J.,(1965). *The Community Development Process: The Rediscovery of Local Initiative*. New York City: Holt Rinehart and Winston. ISBN 03-05129-56-2
- Česká arteterapeutická asociace. *Co je arteterapie?* [online]. In arteterapie.cz cit. 2019-07-13]. Dostupné z WWW: <<http://www.arteterapie.cz/arteterapie> >.
- Erikson, E.H. (2002). *Dětství a společnost*. Praha: Argo. ISBN 80 – 7203 – 380 - 8
- Gardner, J.W., (1999). *Budování komunit*. Praha: Nadace VIA. OLA001 1-243.425
- Gilmore, T., Krantz, J., Ramirez, R. (1986). *Action Based Modes of Inquiry and the Hostresearcher Relationship*. Consultation, 5/3.
- Gojová, A. (2006). *Teorie a modely komunitní práce*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. ISBN 80 – 7368 – 154 - 4
- Halamová, J. (2001). *Analýza psychologických atribútov komunity v procese jej budovania*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského
- Hartl, P. (1997). *Komunita občanská a komunita terapeutická*. Praha: Slon. ISBN 80 – 85850-45-1
- Harré, R., Gillet, G.R., (2001). *Diskurz a myseľ - Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: IRIS. ISBN 80 – 89018 – 08 - 4
- Hašto, J. (1994). *Interpretácia symbolov s prihliadnutím k archetypovým významom*. Trenčín: PO NSP.
- Hendl, J. (2005). *Kvalitatívni výzkum – Základní metody a aplikace*. Praha: Portal. ISBN 80 – 7367 – 040 - 2
- Jebavá, J. (1997). *Úvod do arteterapie*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 80 – 7184 – 394 – 6
- Jenkins, R. (2008). *Social identity*. Oxon: Routledge. ISBN 978 – 0 – 415 – 44849 - 9

- Jung, C.G. (1992). *Archetypy a kolektívne nevedomia, I. a II. časť*. Košice: Knižná dielňa Timotej. ISBN 80 – 88849 – 05 – 5
- Kaplan, F.F. (2007). *Art therapy and social action*. London: Jessica Kingsley Publishers. ISBN 978 – 1 – 84310 – 798 - 9
- Keller, J.(1995). *Až na dno blahobytu (ke spoločenským kořenům ekologické krize)*. Brno: Hnutí Duha. ISBN 80 – 902056 – 0 – 7
- Levická, J. (2008). *Na ceste za klientom – Metódy, formy a prístupy v sociálnej práci*. Trnava: Oliva. ISBN 978 – 80 – 89332 – 03 - 8
- Levine, E.G., Levine S.K. (2011). *Art in action – Expressive Arts Therapy and Social Change*. London: Jessica Kingsley Publishers. ISBN 978 – 1 – 84905 – 820 - 9
- Lhotová, M. (2010). *Proměny výtvarné tvorby v arteterapii*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. ISBN 978 – 80 – 7394 – 209 – 0
- Lhotová, M., Perout, E. (2018). *Arteterapie v souvislostech*. Praha: Portal. ISBN 978 – 80 – 262 – 1272 – 0
- Liebmann, M. (2010). *Skupinová arteterapie: nápady, témata a cvičení pro skupinovou výtvarnou práci*. Praha: Portal. ISBN 978 – 80 – 7367 – 729 - 9
- Maňák, J. a kol. (2005). *Slovník pedagogické metodologie*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80 – 210 – 3802 – 0
- Matoušek, O. a kol. (2008). *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portal. ISBN 978 – 80 – 7367 – 502 – 8
- Mikušová, M., Soták, V.(2013) Akčný výskum v pedagogických vedách. Časopis pro technickou a informační výchovu. 2/2013. 5/2. ISSN 1803-537X
- Mesto Sečovce. Z histórie mesta. [online]. In secovce.sk cit. 2019-07-09. Dostupné z WWW: <<https://www.secovce.sk/z-historie.phtml?id3=10410>>.
- OZ Mládež ulice. (2017). *Správa o stave mládeže v mestskej časti Bratislava – Rača*. Bratislava: Mládež ulice.
- Ondrušková, E. (2006). *Sociálna psychológia*. Bratislava: Sociálna práca. ISBN 80-89185-22-3
- OZ Punkt.(2018). *Prieskum Komunita je ...* [online]. In Komunita je ... / Dobrý trh skúma komunitu v meste [cit. 2019-04-10]. Dostupne z WWW: <https://www.facebook.com/pg/DOBRYTRH/photos/?tab=album&album_id=1847634911933779&ref=page_internal>.
- Pavelová, Ľ., Tvrdoň, M.(2006). *Komunitná sociálna práca*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. ISBN 80 – 80509-83-2

- Peck, M.S. (1995). *V jiném rytmu*. Olomouc: Votobia. ISBN 80 – 85619 – 77 - 6
- Popple, K. (1995). *Analysing Community Work - Its theory and practice*. Philadelphia: Open University Press. ISBN 0 – 335 – 19408 – 7
- Slovenská arteterapeutická asociácia. Čo je arteterapia. [online]. In art-therapy.sk cit. 2019-07-13. Dostupné z WWW: <<http://art-therapy.sk/co-je-art-terapia/>>.
- Stiburek, M. (2000). *Arteterapie, artefiletika- podoby, obsah, hranice, role, ciele*. In Slavík, J. (Ed.), *Současná arteterapie v České republice a v zahraničí*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 80-7290-004-8
- Strieženec, Š. (1996). *Slovník sociálneho pracovníka*. Trnava: Sapientia. ISBN 80-967589-0-X
- Šicková – Fabrici, J. (2008). *Základy arteterapie*. Praha: Portál. ISBN 978 – 80 – 7367 – 408 – 3
- Tajfel, H. (1995). *Sociálna psychológia menšín*. Bratislava: MRG – Slovakia. ISBN 80 – 967169-1-3
- Velký sociologický slovník*. (1996). Praha: Univerzita Karlova, Vydavatelství Karolínium. ISBN 80-7184-164-1
- Vitálošová, I. (2017). *Komunitná práca*. Bratislava: Implementačná agentúra Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky. ISBN 978-80-89837-15-1
- Výrost, J., Lovaš, L., Bačová, V. (1993). *Vybrané kapitoly zo sociálnej psychológie II. Sociálna psychológia osobnosti, teória osobnej a sociálnej identity, sociálna psychológia malých skupín*. Košice: VEDA. ISBN 80 – 224 – 0386 – 5
- Výrost, J., Slaměník, I. (1997). *Sociální psychologie – Sociálna psychológia*. Praha: ISV. ISBN 80 – 85866 – 20 - X
- Výrost, J., Zeľová, A., Lovaš, L. (1996). *Vybrané kapitoly zo sociálnej psychológie II. Sociálnopsychologická analýza osobných vzťahov, interpersonálna agresia, makrosociálne javy a procesy*. Bratislava: VEDA. ISBN 80 – 224 – 0478 - 0
- Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon) v znení neskorších predpisov
- Žilová, A.(2002). *Komunitná práca s komunitou s vysokou mierou nezamestnanosti*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta, UMB Banská Bystrica. ISBN 80-8055-721-7

ZOZNAM OBRÁZKOV

Použité obrázky (fotografie) sú dielom Tomáša Rafu a Jany Pohánkovej z OZ Art Aktivista a sú k nahliadnutiu na <https://artaktivista.sk/>

Obrázok 30 Maľovanie "Športový múr", osada Hábeš, Sečovce

Obrázok 31 Maľovanie bytoviek, osada Hábeš, Sečovce

Obrázok 32 Maľovanie bytoviek, osada Hábeš, Sečovce

Obrázok 33 Spoločná tvorba

Obrázok 34 Zábava na plátne

Obrázok 35 Zábava na plátne

Obrázok 36 Práca s pastelom

Obrázok 37 Biele plátno

Obrázok 38 Práca s farbou a vyplňanie plátna

Obrázok 39 Veľkorozmerné plátno

Obrázok 40 Stavanie 3D objektov

Obrázok 41 Stavanie 3D objektov

Obrázok 42 Stavanie 3D objektov

Obrázok 43 Stavanie 3D objektov

Obrázok 44 Stavanie 3D objektov

Obrázok 45 Stavanie 3D objektov

Obrázok 46 Dom

Obrázok 47 Dom

Obrázok 48 Dom

Obrázok 49 Dom

Obrázok 50 Dom

Obrázok 51 Dom

Obrázok 52 Postava

Obrázok 53 Postava

Obrázok 54 Postava

Obrázok 55 Čím chcem byť keď budem veľký/veľká?

Obrázok 56 Čím chcem byť keď budem veľký/ veľká?

Obrázok 57 Čím chcem byť keď budem veľký/veľká?

Obrázok 58 Čím chcem byť keď budem veľký/ veľká?

PRÍLOHY

Príloha č. 1 - Hranie hier

Príloha č. 2 – Hranie hier

Príloha č. 3 - Miešanie farieb

Príloha č. 4 – Vernisáž v osade Hábeš

Príloha č. 5 – Vernisáž v osade Hábeš

Príloha č. 6 – Vernisáž v Žiline

